

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O`RTA MAXSUS TA`LIM VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

QO`ZIYEV UMIDJON YANDASHALIYEVICH

A R E A L L I N G V I S T I K A

FANIDAN

MA`RUZALAR MATNI

**70230100 – Lingvistika (o`zbek tili) ixtisosligi
magistratura bosqichi uchun**

NAMANGAN – 2021

Bugungi kunda jamiyatimiz rivojlanishi uchun olib borilayotgan islohotlarni amalga oshirishda o'zbek tilshunosligi oldiga qo'yilayotgan vazifalarni bajarishga to'liq imkoniyat va shart-sharoitlar yaratilib, tilimizni har tomonlama o'rganish masalasiga bag'ishlangan maqsadli ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Ayni paytda o'zbek shevalari va ularning o'ziga xos xususiyatlarini areal lingvistik tadqiqotlar nazariy asoslariga tayanib, tarixiy-qiyosiy va etnolisoniy jihatdan tadqiq etish ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilangan. Sohaning nomukammal, oddiy tavsifiy va tasviriy jihatlardan iborat noaniq o'rinlarni yangicha qarashlar asosida, mental nuqtai nazaridan o'rganish va to'ldirishga zarurat sezilmoqda.

Namangan davlat universiteti o'zbek tili va adabiyoti kafedrasini tomonidan 70230100 – Lingvistika (o'zbek tili) ixtisosligi magistratura bosqichi magistrarlari bilan olib borilayotgan “Areal lingvistika” fani ham o'zbek tili lisoniy imkoniyatlarini til va ma'naviyat mushtarakligi asosida maxsus tadqiq qilishga juda katta yo'l ochadi.

Mazkur ma'ruzalar matni o'zbek tili va adabiyoti kafedrasining 2021-yil 27 - avgustdagi 1-sonli yig'ilishida muhokamadan o'tgan va fakultet Kengashida ko'rib chiqish uchun tavsiya etilgan hamda filologiya fakultetining 2021-yil 28-avgustdagi 1-sonli kengash yig'ilishida ko'rib chiqilgan va foydalaniShga tavsiya etilgan.

Muallif : Qo`Ziyev Umidjon Yandashaliyevich, PhD

1-mavzu
KIRISH. “AREAL LINGVISTIKA” FANINING
MAQSAD VA VAZIFALARI

Reja:

1. Fanning kelib chiqish tarixi.
2. Areal lingvistika haqida umumiy ma'lumot. Areal lingvistikaning shakllanishi va uning o'rganilish tarixi.
3. Fanning asosiy muammolari hamda hozirgi holati. Uning o'zbek tilshunosligida tutgan o'rni.
4. “Areal lingvistika” fanining o'rganish obekti, maqsadi va vazifalari. Fan o'qitilishning vazifalari.

***Tayanch tushunchalar:** Areal lingvistika, demografiya, xalq, millat, urug'-qabila, elat, til landshaftlari, sheva areali.*

Fanning kelib chiqish tarixi. Dialektologiya va til tarixi materiallarining o'rganilishi natijasida sheva materiallarining hududiy tarqalishiga e'tibor berish zarurligi tufayli ushbu fan shakllandi. Chunki til tarixi dialektologiyaning tarixiy plandagi ko'rinishi bo'lsa, shevalar esa tavsifiy dialektologiyaning o'rganish ob'ektlari sanaladi.

Areal lingvistika haqida umumiy ma'lumot. Ma'lum hududda tarqalgan sheva va tillarning tarqalish jarayonlari mazkur fanning zarurligini taqozo qiladi.

Areal lingvistikaning shakllanishi va uning o'rganilish tarixi.

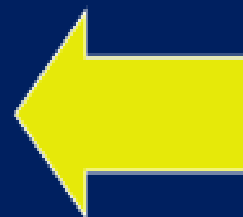
Fanning asosiy muammolari hamda hozirgi holati. Uning o'zbek tilshunosligida tutgan o'rni.

“Areal lingvistika” fanining o'rganish obekti, maqsadi va vazifalari. Fanni o'qitishning vazifalari:

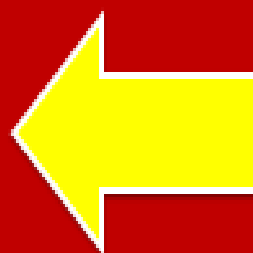
Areal tilshunoslikning o'rganilish tarixi va asosiy tushunchalari to'g'risida ma'lumot berish; areal lingvistika sohasi va lingvistik xaritalar bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirish; izoglos (dialektologik xaritada ma'lum bir tilda so'zlashuvchi hududlar chegarasi), uning tarqalishi va tasnifi haqida umumiy tushuncha berish; sheva, lahja hamda til va ijtimoiy o'zgarish. Sheva, lahja va tilning lingvistik va geografik tarqalish omillarini o'rganish; til va lahjalarning hududiy kengayishini aniqlash va xaritalashtirish; til va shevalarning geografik kengayishi asosida yuzaga keladigan vibratsion (o'tish) hududining paydo bo'lishi va lingvistik noto'g'rilik muammolarini o'rganish; areal lingvistikaning nazariy-

metodologik muammolari bilan shug'ullanish kompetensiyasini hosil qilish va rivojlantirish.

ХАЛҚНИНГ ЖОНЛИ ТИЛИ – ШЕВАЛАРИНИ ҲРГАНИШ, БИР ТИЛНИНГ ҲЗИГА ХОС, БОШҚА ТИЛЛАРДА УЧРАМАЙДИГАН ЖИХАТЛАРИ ҲКИ УЛАРНИ БИР-БИРИ БИЛАН ТУТАШТИРУВЧИ НУҚТАЛАРИНИ ТОПИШ ТИЛНИНГ ОНТОЛОГИК ТАБИАТИНИ ОЧИБ БЕРИШГА ҲРДАМ БЕРАДИ.

ТИЛ ТАРАҚҚИЁТИДА ИЧКИ ОМИЛ СИФАТИДА БЕЛГИЛАНГАН ҲАМДА УНИНГ ТАКОМИЛЛАШИШИДА АЛОҲИДА ҲРИН ТУТУВЧИ ШЕВАЛАРИНИНГ ЛИСОНИЙ ХУСУСИЯТЛАРИНИ ИЛМИЙ ҲРГАНИШ ҲАР ҚАНДАЙ МЕЪЁРЛАШГАН АДАБИЙ ТИЛНИНГ БАРЧА САТҲЛАРИДАГИ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ ҚОНУНИЯТЛАРИНИ ТҲЛАҚОНЛИ АНИҚЛАШ, УЛАР ҲАҚИДАГИ МУКАММАЛ ВА АНИҚ ҚОНДА, ТАЪРИФ, ХУЛОСАЛАР ЧИҚАРИШДА АСОСИЙ ВА МУҲИМ ВАЗИФАЛАРНИ БАЖАРАДИ.

ШУ НУҚТАИ НАЗАРДАН, ҲЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ ТАРАҚҚИЁТИДА МУҲИМ РОЛЬ ҲЙНАГАН ҲЗБЕК ШЕВАЛАРИ СИСТЕМАСИДА ЖАНУБИ-ҲАРБИЙ НАМАНГАН ШЕВАЛАРИНИНГ ТУТТАН ҲРИНИНИ ФОНЕТИК-ФОНОЛОГИК ЖАРАЁНЛАР ОРҚАЛИ БЕЛГИЛАШ ҲАМДА УЛАР ОРҚАЛИ АСОСЛИ ХУЛОСА ВА ТҲҲТАМЛАРГА КЕЛИШ МУМКИН ДЕГАН ФИКРЛАР БИЛАН МАЗКУР ИШГА ҚЎЛ УРИЛГАН.

Соҳадаги турғунлик ҳолатидан чиқиш, диалект ва шевалар моҳияти, ўзаро алоқалари, таснифи, тавсифи масаласидаги тушунчаларни янгича баҳолаш, янгича усулларда ҳал қилиниши;

Ўзбек тилини ареал лингвистик тадқиқотларнинг назарий асосларига таяниб, тарихий-қийсий ва этнолисоний жиҳатдан тадқиқ этиш устувор йўналишлардан бири сифатида белгиланиши;

соҳанинг номукамал, оддий тавсифий ва тасвирий жиҳатлардан иборат, аниқ ёритилмаган ўринларини янгича қарашлар асосида, ментал нуқтаи назаридан ўрганиш ва тўлдириш зарурати;

Ўзбек ареологиясида у ёки бу шевага хос бўлган хусусиятларни чуқур тарихий-этимологик нуқтаи назардан, бир қатор бобо тил фактлари асосида қайта таҳлил этиш кўплаб тарихий-лингвистик муаммоларнинг ҳал этиш ечими деб ҳисоблаймиз.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro‘yxati

1. Аширбоев С. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: 2016.
2. Решетов V.V., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
3. Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
4. Enazarov T., Karimjonova V. va boshqalar. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.
5. Mirziyoyev Sh. M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. – Toshkent : O‘zbekiston, 2017. – 104 b

6. Алиев А. Ю., Назаров К. Н. Ўзбек тилининг маҳаллий шевалари бўйича материал тўпловчилар учун методик қўлланма. – Тошкент: 1976.
7. Ареальные исследования в языкознании. – Ленинград, 1983
8. Баскаков Н. А. Задачи составления тюркских ареальных исторических диалектологических атласов // Советская тюркология. 1982. Вып. 3. – С. 3-9.
9. Бегалиев М. Д. Ўзбек тилининг Қорабулоқ шеваси лексикаси. – Тошкент: Иқтисод – Молия, 2007.
10. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Тошкент: 1991.
11. Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. – Тошкент: Фан, 1963.
12. Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2005.
13. Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. – Тошкент: Мухаррир, 2011.
14. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
15. Решетов В.В. Ўзбек диалектларини монографик ўрганиш // ЎТА. 1960. 1-сон.
16. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1962.
17. Решетов В.В. О диалектной основе узбекского литературного языка // Вопросы языкознания. – Москва, 1955.
18. Решетов В.В. Ўзбек шеваларининг классификацияси // ЎТА, 1966.
19. Шоабдурахмонов Ш.Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1962.
20. Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981.
21. Шоимова Н. Қашқадарё ўзбек кипчоқ шевалари лексикаси. – Қарши: Насаф, 2000.
22. Жапаров Ш. Кыргыз диалектологияси. Фрунзе, 1982. 289 с.
23. Чокошева Бурулкан Сапаровна. Башталгич класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуунун технологиясын моделдештируу. 13.00.02. – Окутуунун жана тарбиялоонун теория-сы жана методикасы (кыргыз тили). Педагогика илимдеринин доктору окумштуулук даражасын издениш алуу учун жазылган диссертация. Илмий кенешчиси: п.и.д., профессор А.О.Осмон-кулов. Бишкек, 2017.

2-mavzu

O‘ZBEK AREAL LINGVISTIKASINING SHAKLLANISHI VA O‘RGANILISHI

Reja:

1. O‘zbek tili areal lingvistikasining shakllanishi.
2. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘at-it turk” asarida turkiy tillarning so‘z boyligi, taraqqiyoti va tarqalishko‘lamining ifodalanishi.
3. A. Navoiy va Z. M. Bobur asarlarida areal lingvistika.
4. Jahon, rus va XX-XXI asr o‘zbek olimlarining asarlarida areal lingvistika.

Tayanch tushunchalar: O‘zbek tili, areal lingvistika, Mahmud Koshg‘ariy, “Devonu lug‘at-it turk”, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘at-it turk” asari, turkiy tillarning so‘z boyligi; turkiy tillarning taraqqiyoti; turkiy tillarning tarqalish; turkiy tillarning tarqalish ko‘lami.

O‘zbek tili areal lingvistikasining shakllanishi, albatta, Mahmud Koshg‘ariy va uning “Devonu lug‘at-it turk” asari bilan bog‘liqdir. Areal lingvistika bu turli hududlarda tarqalgan qardosh xalqlarning hamda bir xalq shevalarining geografik tarqalishining ilmiy amaliy va ilmiy nazariy jihatlarini ko‘rsatuvchi fandır. Unda berilgan folklor materiallari ham ayni vaqtda dialektal materiallar sanaladi. Muallif turkiy xalqlar yashagan hududlarni kezib chiqqan, bugunga ilm-fan termini bilan aytadigan bo‘lsak, u turkiy xalqlarning shevalarini o‘rganish maqsadida dialektal ekspeditsiyani boshlab berganligini ta’kidlash zarur. Zero, shevaning dialektal xususiyatlari avvalo sheva vakillarining nutqida, shuningdek, shu nutq bilan voqe bo‘lgan folklor namunalarida o‘z aksini topishi bugungi kunda oddiy aksioma hisoblanadi. Asar S.Mutalibov tomonidan arabchadan o‘zbekchaga bir necha yil ichida tarjima qilingan. Bu uchun muallifga ma’ruza qilib berish sharti bilan filologiya fanlari nomzodi ilmiy unvoni berilgan. Uning uch tomlik holati 1960-1963 yillarda Fan nashriyotida nashr etilganligi ijtimoiy hayotni, xususan, ilm-fanni boyitgan hodisalardan biridir. Keyinchalik uning indeks lug‘ati ham nashr etilgan (1967).

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘at-it turk” asari. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘at-it turk” asarining materiallari ancha oldindan yig‘ib borilgani uchun ikki yil ichida yozilgan. Bu asar bilan muallif turkiy so‘zlarni arabchaga tarjima qilib tushuntiradi va arablarga turkiylar bilan muloqotda bo‘lish uchun turkiy tilni ham bilish kerakligini ta’kidlagan.

Bu asarda turkiy tillarning so‘z boyligi, taraqqiyoti va tarqalish ko‘lamining ifodalanishi. Bu asarda turkiy tillarning so‘z boyligi, taraqqiyoti va tarqalish ko‘lamining ifodalanishi XI asr nuqtai nazaridan misollar bilan berilganki, bunda albatta, lug‘atdagi dialektal so‘zlarning berilishi hamda turkiy xalqlar yoyilgan

hududning xaritasining berilishi har tomonlama o‘rinli bo‘lgan. Muallif bu asari bilan qiyosiy tilshunoslikka asos solgan desak, xato bo‘lmaydi. Albatta, bu fikrimizni ilmiy amaliy jihatdan deb bilish kerak.

**АСЛИДА, ҲАЛИ ЕВРОПАДА ФОНЕТИК-ФОНОЛОГИК
МАСАЛАЛАР УЙҒОНМАСДАН АНЧА АВВАЛ ШАРҚДА
ФОНЕМА ОППОЗИЦИЯСИ ВА КОРРЕЛЯЦИЯ
МАСАЛАЛАРИ ҲАҚИДАГИ МАЪЛУМОТЛАР БУЮК
МУТАФАККИРЛАР МУСО АЛ-ХОРАЗМИЙ, АБУ АЛИ
ИБН СИНО, М.ҚОШҒАРИЙ, А.НАВОИЙ ҲАМДА
З.М.БОБУР ТОМОНИДАН ЁРИТИЛГАН ЭДИ.**

**ТУРКИЙ ВА ЎЗБЕК АРЕАЛ ЛИНГВИСТИКАСИ ИЛМИЙ-
НАЗАРИЙ, АМАЛИЙ АСОСЛАРИНИНГ БОШЛАНҒИЧ
ТАЯНЧ НУҚТАСИ ВА ТАМАЛ ТОШИ МАҲМУД ҚОШҒА-
РИЙНИНГ “ДЕВОНИ ЛУҒОТ-ИТ ТУРК”, АЛИШЕР
НАВОИЙНИНГ “МУҲОКАМАТУЛ ЛУҒАТАЙН”,
З.М.БОБУРНИНГ “БОБУРНОМА” АСАРЛАРИ
ҲИСОБЛАНАДИ.**

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Решетов V.V., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
2. Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
3. Enazarov T., Karimjonova V. va boshqalar. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.
4. Mirziyoyev Sh. M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.–Toshkent:O'zbekiston, 2016. 56-b.
5. Алиев А. Ю., Назаров К. Н. Ўзбек тилининг маҳаллий шевалари бўйича материал тўпловчилар учун методик қўлланма. – Тошкент: 1976.
6. Ареальные исследования в языкознании – Ленинград, 1983.
7. Баскаков Н. А. Задачи составления тюркских ареальных исторических диалектологических атласов // Советская тюркология. 1982. Вып. 3. –С. 3-9.
8. Бегалиев М. Д. Ўзбек тилининг Қорабулоқ шеvasи лексикаси.– Тошкент: Иқтисод – Молия, 2007.
9. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Тошкент: 1991.
10. Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. – Тошкент: Фан, 1963.
11. Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2005.
12. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: Ўқитув-чи, 1996.
13. Решетов В.В. Ўзбек диалектларини монографик ўрганиш // ЎТА. 1960. 1-сон.
14. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1962.
15. Решетов В.В. О диалектной основе узбекского литературного языка // Вопросы языкознания. – Москва, 1955.
16. Решетов В.В. Ўзбек шеваларининг классификацияси // ЎТА, 1966.
17. Шоабдурахмонов Ш.Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1962.
18. Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981.
19. Жапаров Ш. Кыргыз диалектологияси. – Фрунзе, 1982. 289 с.
20. Шоимова Н. Қашқадарё ўзбек кипчоқ шевалари лексикаси. – Қарши: Насаф, 2000.

21. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 1-қисм. – Тош-кент: Фан, 1957.

3-mavzu

AREAL LINGVISTIKANING METODOLOGIK VA METODIK ASOSLARI

Reja:

1. Areal lingvistikaning metodologik va metodik asoslari xususida.
2. Bir til yoki o‘zaro qo‘shni shevalarga mansub lahjalardagi fonetik, leksik va grammatik hodisalari va ulaming taqsimlanishi.
3. Ikki qo‘shni lahjalar va tillar orasidagi chegara va ulaming kengayish xususiyatlari.
4. O‘zbek va qardosh tatar tillar orasidagi munosabatlar.
5. Asta-sekinlik bilan rivojlanuvchi til davomiyligi tamoyilini aniqlash va tahlil qilish.

Tayanch tushunchalar: metodologik va metodik asoslari, bir til yoki o‘zaro qo‘shni tillar, fonetik, leksik va grammatik xodisalar va taqsimlanish, ikki qo‘shni lahjalar, tillar orasidagi chegara, shevalarning kengayish xususiyatlari, qardosh tillar orasidagi munosabatlar, asta-sekinlik bilan rivojlanuvchi til davomiyligi tamoyillari.

Areal lingvistikaning metodologik va metodik asoslari xususida. Areal lingvistikaning o‘ziga xos metod va metodologik asoslari bor.

Bir til yoki o‘zaro qo‘shni tillarga mansub lahjalarning fonetik, leksik va grammatik xodisalari va taqsimlanishi. O‘zaro qo‘shni tillarga mansub sheva va lahjalarning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari farqlanib turgani kabi o‘xshashlikka ham ega bo‘ladi.

Ikki qo‘shni lahjalar va tillar orasidagi chegara va ularning kengayish xususiyatlari. Qo‘shni tillarning chegaralari davlat chegaralaridan farq qiladi.

O‘zbek va qozoq, o‘zbek va qoraolpoq, o‘zbek va qirg‘iz, o‘zbek va tatar tillari orasidagi munosabatlar. Turkiy tillarning o‘zaro ta’siri metisitsaya hodisasining ifodasidir.

Asta-sekinlik bilan rivojlanuvchi til davomiyligi tamoyilini aniqlash va tahlil qilish. Ikki qo‘shni tillarda asta-sekinlik bilan rivojlanuvchi til davomiyligi tamoyilini aniqlash va tahlil qilish zarur.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

ЛАҲЖА ВА ШЕВАЛАР
ФОНЕТИК ХУСУСИЯТЛАРИ:
УНЛИ ВА УНДОШ
ТОВУШЛАР; ФОНЕТИК
ҲОДИСАЛАР

ЛАҲЖА ВА ШЕВАЛАР
ЛЕКСИКАСИ

ЛАҲЖА ВА ШЕВАЛАРНИНГ
ГРАММАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

транскрипция

ДИАКРИТИК БЕЛГИЛАР

Foydalaniladigan adabiyotlar ro‘yxati

1. Решетов V.V., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
2. Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. – Тош-кент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
3. Enazarov T., Karimjonova V. va boshqalar. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.
4. Mirziyoyev Sh. M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.–Toshkent:O‘zbekiston, 2016.56-b.
5. Алиев А. Ю., Назаров К. Н. Ўзбек тилининг маҳаллий шевалари бўйича материал тўпловчилар учун методик қўлланма. – Тошкент: 1976.
6. Ареальные исследования в языкознании – Ленинград, 1983.
7. Баскаков Н. А. Задачи составления тюркских ареальных исторических диалектологических атласов // Советская тюркология. 1982. Вып. 3. С. 3-9.
8. Бегалиев М. Д. Ўзбек тилининг Қорабулоқ шеvasи лексикаси. – Тошкент: Иқтисод – Молия, 2007.

9. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Тошкент: 1991.
10. Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. – Тошкент: Фан, 1963.
11. Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевадар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2005.
12. Ражабов Н. Ўзбек шевадарнослиғи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
13. Решетов В.В. Ўзбек диалектларини монографик ўрганиш // ЎТА. 1960. 1-сон.
14. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1962.
15. Решетов В.В. О диалектной основе узбекского литературного языка // Вопросы языкознания. – Москва, 1955.
16. Решетов В.В. Ўзбек шевадарининг классификацияси // ЎТА, 1966.
17. Шоабдурахмонов Ш.Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевадарлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1962.
18. Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981.
19. Жапаров Ш. Кыргыз диалектологияси. – Фрунзе, 1982. 289 с.
20. Шоимова Н. Қашқадарё ўзбек қипчоқ шевадарлари лексикаси. – Қарши: Насаф, 2000.
21. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 1-қисм. – Тошкент: Фан, 1957.

4-mavzu

AREAL LINGVISTIKANING NAZARIY VA METODOLOGIK USULLARI VA MUAMMOLARI

Reja:

1. Ushbu sohada sinxron yondashuv.
2. Lingvistik geografiya usuli bilan shevalarni o‘rganish.
3. Qiyosiy va matematik statistika usuli bilan o‘rganish.
4. Sohaga oid individual usullar.

Tayanch tushunchalar: a) sheva, lahja va tillarning hududiy tarqalishini, ekspeditsiya tashkil etish yo‘llari va usuli; b) hududiy yaqin tillardagi o‘zaro ta’sir doirasi mavjud o‘tish zonalari, ya’ni vibratsion zonalarning hosil bo‘lishi va lingvistik noto‘g‘rilikning kelib chiqish sabablarini lingvistik jihatlardan tahlil qilish usuli; s) tarixiy, tasviriy, qiyosiy tadqiqotlar olib borish natijasida to‘plangan ilmiy materiallarni hujjatlashtirish va xaritalashtirish metodikasini amalga oshirish usuli.

Ushbu sohada sinxron yondashuv. Areal lingvistika o'zbek shevalarini sinxron o'rganishga mo'ljallangan alohida sohadir. Chunki lingvistik atlaslar sinxron holatda to'g'ri va aniq tuziladi. Bugungi kunning o'rganilayotgan shevalari haqidagi ma'lumotlarga tayanadi. Albatta, unda tarixiy yondashuv holati ham uchraydi.

Lingvistik geografiya usuli bilan shevalarni o'rganish. Lingvistik geografiya usuli uning ayni vaqtdagi mohiyatini anglatadi. Ushbu holat areal lingvistik tadqiq qilish taraqqiyotiga mosdir. Lingvistik geografiya usulida shevalar sinxron tarzda o'rganiladi. Ammo ajratilgan maxsus shevaviy hududni alohida o'rganish lozim bo'ladi. Chunki u sheva yoki lahjaning xususiyatlarining yoritilishiga ko'ra, yozilishiga ko'ra farq qilinishi o'rinli bo'ladi. Lingvistik geografiya usuli terminini o'zbek olimlaridan birinchi bo'lib f.f.n., dosent Y.G'ulomov areallingvistika terminiga nisbatan ilgari surgan.

Qiyosiy va matematik statistika usuli bilan o'rganish. Qiyosiy va matematik statistika usullari sheva materiallarini boshqa shevalarga qiyoslab o'rganishda qo'llanadi. Agar Nigora Murodova o'zbek shevalarining ma'lum bir lingvistik geografiyaga xos xususiyatlarini o'rgangan bo'lsa, uning shogirdlari Navoiy viloyati o'zbek shevalarini hududiy guruhlariga bo'lib tadqiq etishmoqda.

Qiyosiy va matematik statistika usullari bilan o'zbek dialektologiyasi sohasida Fattoh Abdullaev, Xudoyberdi Doniyorov, Masharip Safarov singari olimlar tadqiqotlar olib borishgan.

F.f.n., dosent Kenja Usmonovning o'zbek shevalarida fe'l shakllarining berilishi va qo'llanishi mavzusidagi tadqiqotida ham shevalarning tuslovchi elementlarini qayd etib, ularning qo'llanishdagi miqdoriy holatni ma'lum bir miqdor bilan ko'rsatgan.

Qiyosiy va matematik statistika usullarida tadqiqotlar olib borganda yig'ilgan dialektal matnlar boshqa shevalarning shunday materiallari bilan qiyoslanib o'rganiladi. Shu bilan birga shevada qancha dialektalizm uchragan bo'lsa, shu miqdor keyingi shevadagi dialektizmlar miqdori bilan o'zaro qiyoslanadi.

Areal lingvistikaga oid tadqiq etishning individual usullari: 1. Ajratish (ajratib qo'yish orqali o'rganish). 2. Qiyoslash usuli (1-sheva 2-sheva materiallari bilan qiyoslanib o'rganiladi va ma'lum bir xulosalarga kelinadi). 3. Farqlash usuli 1-sheva materiallari 2-sheva materiallari bilan qiyoslanib va farqlanib boriladi. 4. Izohlash usuli sheva materiallari matndan ajratib olinib. Ular sheva vakillari bilan birga izohlab boriladi. Masalan, shevalardagi u unlisiga to'xtaladigan bo'lsak, avval uning ul, ular shakllari borligiga ishora qilinadi.

Sohaga oid individual usullar (sheva vakillari nutqidan dialektal matnlarni yozib olish usuli; axborotchilarni aniqlash usuli; axborotchilar bilan ishlash usuli; shevaga oid mavzular doirasida savol-javob usuli; dialektal matnlardan dialektal soʻzlarni aniqlab, yozib olish usuli; toʻplangan materiallarni transkripsiyada berish usuli; dialektal matn va dialektal soʻzlardan lugʻat maqolalar tayyorlash usuli).

Sheva, lahja va tillarning hududiy tarqalishini ekspeditsiya tashkil etish yoʻli bilan oʻrganish.

Hududiy yaqin tillardagi oʻzaro taʼsir doirasi mavjud oʻtish zonalari, yaʼni vibratsion zonalarning hosil boʻlishi va lingvistik notoʻgʻrilikning kelib chiqish sabablarini lingvistik jihatlardan tahlil qilish.

Tarixiy, tasviriy, qiyosiy tadqiqotlar olib borish natijasida toʻplangan ilmiy materiallarni hujjatlashtirish va xaritalashtirish metodikasi.

Areal tilshunoslikda sheva, lahja va tilning hududiy tarqalishi. Izoglos (dialektologik xaritada maʼlum bir tilda soʻzlashuvchi hududlar chegarasi), uning tarqalishi va tasnifi. Tilning paydo boʻlishi, uning hududiy tarqalishi, unga sabab boʻlgan iqtisodiy, siyosiy, etnografik va madaniy omillar. Hududiy yaqin boʻlgan tillar, sheva va dialektlarning oʻzaro munosabati va ularning taʼsiri tavsifi.

“Areal lingvistika” fanining nazariy va metodologik muammolarining xalq tarixi, til tarixi, xalq ogʻzaki ijodiyoti, joy nomlari, antroponimlar, etnografiya va nomshunoslik sohalari masalalari bilan kesishuvi; atbuotda orfografiya, atamashunoslik masalalarining yuritilishi.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro‘yxati

1. Решетов V.V., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
2. Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
3. Enazarov T., Karimjonova V. va boshqalar. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.
4. Mirziyoyev Sh. M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.–Toshkent:O‘zbekiston, 2016.56-b.
5. Алиев А. Ю., Назаров К. Н. Ўзбек тилининг маҳаллий шевалари бўйича материал тўпловчилар учун методик қўлланма. – Тошкент: 1976.
6. Арёальные исследования в языкознании – Ленинград, 1983

7. Баскаков Н. А. Задачи составления тюркских ареальных исторических диалектологических атласов // Советская тюркология. 1982. Вып. 3. С. 3-9.
8. Бегалиев М. Д. Ўзбек тилининг Қорабулоқ шеvasи лексикаси. – Тошкент: Иқтисод – Молия, 2007.
9. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Тошкент: 1991.
10. Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. – Тошкент: Фан, 1963.
11. Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2005.
12. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: Ўқи-тувчи, 1996.
13. Решетов В.В. Ўзбек диалектларини монографик ўрганиш // ЎТА. 1960. 1-сон.
14. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1962.
15. Решетов В.В. О диалектной основе узбекского литературного языка // Вопросы языкознания. – Москва, 1955.
16. Решетов В.В. Ўзбек шеваларининг классификацияси // ЎТА, 1966.
17. Шоабдурахмонов Ш.Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1962.
18. Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981.
19. Жапаров Ш. Кыргыз диалектологияси.– Фрунзе, 1982. 289 с.
20. Шоимова Н. Қашқадарё ўзбек қипчоқ шевалари лексикаси. – Қарши: Насаф, 2000.
21. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 1-қисм. – Тошкент: Фан, 1957.
22. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 2-қисм. – Тошкент: Фан, 1960.

5-mavzu

AREAL LINGVISTIKANI TADQIQ QILISH USULLARI

Reja:

1. Shevalarning hududiy tarqalishini ekspeditsiya tashkil etish yo‘li bilan

o'rganish.

2. Hududiy yaqin tillardagi o'zaro ta'sir doirasi va o'tish zonalari.
3. Vibratsion zonalari. Ularning hosil bo'lishi.
4. Lingvistik noto'g'riliklarning kelib chiqish sabablarini lingvistik jihatlardan tahlil qilish usullari.
5. Tarixiy, tasviriy, qiyosiy tadqiqotlar olib borish natijasida to'plangan ilmiy materiallarni hujjatlashtirish va xaritalashtirish usul va yo'llari.

Tayanch tushunchalar: a) sheva, lahja va tillarning hududiy tarqalishini, ekspeditsiya tashkil etish yo'llari va usuli; b) hududiy yaqin tillardagi o'zaro ta'sir doirasi mavjud o'tish zonalari, ya'ni vibratsion zonalarning hosil bo'lishi va lingvistik noto'g'rilikning kelib chiqish sabablarini lingvistik jihatlardan tahlil qilish usuli; s) tarixiy, tasviriy, qiyosiy tadqiqotlar olib borish natijasida to'plangan ilmiy materiallarni hujjatlashtirish va xaritalashtirish metodikasini amalga oshirish usuli.

O'ZBEK XALQ SHEVALARINI LINGVOGEOGRAFIK USULDA TADQIQ ETISH MUAMMOLARI VA ECHIMI

YU.M.Ibragimov (Nukus DU)

Janubiy Orolbo'yi o'zbek sheva (*bundan keyin – JOBO'SH*) lari hududini lisoniy-jo'g'rofiy tadqiq etish qator dolzarb muamomalarni hal etishga yordam beradi. Xususan, shevalarning tashqi chegarasini, ichki tasnifi, tahlil etilayotgan shevalarning umumo'zbek dialektal mikrohudud tizimidagi o'rnini, shuningdek, JOBO'SH guruhining Janubiy Xorazm, Buxoro, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo, Janubiy Qozog'iston, SHimoli-sharqiy Tojikiston, Qirg'iziston, Afg'oniston va boshqa shevalar bilan munosabatini ham belgilaydi

Janubiy Orolbo'yi qadimdan o'zbek, qoraqalpoq, qozoq va turkman kabi to'rt turkiy til vakillarining o'zaro muloqotda yashab kelayotgan go'shalardan biridir. Bu esa, o'z navbatida, tadqiq etilayotgan hudud shevalari tillarining bir-biriga o'zaro ta'siri, yaqinlashuvi, arxaik xususiyatlarning saqlab qolinishi, lisoniy xaritalarda belgilangan lisoniy omillarning tarqalish hududi, hududiy sheva mazmuni bilan uni ifodalovchi sheva chiziqlarining chambarchas bog'likligi, sheva chiziqlarining turlicha ko'rinishi va kesishish nuqtalarini aniqlash, sheva chiziqlarini birlashtiruvchi va ajratib ko'rsatilayotgan hududlar xususiyatlari, til hodisa-sining tarixini, sheva vakillarining etnogenezi hamda davlat-chilik tarixi bilan bog'liq bo'lgan muammolarni hal etish uchun xizmat etadi. Hamda ayrim umumlashmalar bilan ularni sheva shakli, joylashgan o'rnini va «to'kisligi» yaxlit, bo'lingan, orol, markaziy, marginal va h.k. tizimga muvofiqlashtiradi. *Bular:*

1. Ko'pgina lisoniy atlaslarda xaritaga olinayotgan ob'ektni aks ettirishda atamar yondashuvi kuzatiladi. Ammo lug'at tarkibini bunday tadqiq etish («ma'nodan so'zga va «so'zdan ma'noga») etarli emas va ular yangi muammolarni keltirib chiqaradi. Atamar olingan leksemalarning aksariyat hollardagi semantik muvofiqligi, eng avvalo, semantik chegaradagi leksemalarning distubisiya-sida aks etgan leksemalar boshqa «semalar aloqasi va muqoyasi bilan bog'liq turli shevalardagi bir leksemaning hajmi yoki semantik doirasining turlicha kengligidadir». (Tolstoy . 1963: 39-40,)

2. Hozirgi lisoniy jo'g'rofiyada tadkikotchilar harakatlangan ma'lumot ustida ishlash jarayonida «ob'ektning murakkabligi, variantlilik, dinamizmini idrok etishi, turli leksik-semantik guruh (LSG) orasida aloqani kuzatishi (Moroxovskaya 1987:22-,34) ayrim leksemani emas, balki turlicha ko'rinishdagi mikromay-donlar xaritaga olish ashyosi bo'lishi zarur.

3. Hududiy tilshunoslikning ko'pgina masalalarini hal etish-da areal lingvistika tarqoq tizimning tarkibiy-urug'chilik elementlaridan cheklangan ma'lumotlarga tayanmoqda.

4. Lisoniy jo'g'rofiya uchun ma'lum bir hudud doirasida u yoki bu ma'no (sema,sememalar) qay tarzda tarqalganligini, tadqiq etilayotgan shevalar uchun semantik farqlar va leksemalar munosabatining qaysi turiga xosligi singari masalalar echimini kutmoqda. Agar xaritada differensial belgilar – (DB) denotatlarni maksimal darajada yiqqanda leksemalarning tarkibiy-semantik aloqasi tamoyili hisobiga olinsa, u qimmatli ilmiy axborot beradi. Chunki atlaslarda savollarga javob paytida olingan ayrim semantik belgilargina aks etishi «mohiyatiga ko'ra murakkab bo'lgan dialektal farq sodda mazmun sifatida xaritalanishiga» (Karmakova 1987:187) olib keladi.

5. Xalq shevalarini makon doirasida o'rganish shevashunos-lardan denotatning barcha xususiyatlarga doimiy e'tiborda bo'lishini talab etadi. Jumladan, moddiy-maishiy madaniyat ob'ektlari(namunalari) nomlarini (kiyim-kechak, oziq-ovqat, turarjoy, qurilish, sug'orish inshootlari, uy-ro'zg'or buyumlari, xo'jalik binolari, qarindoshlik atamaları, dehqonchilik, chorvachilik, baliqchilik, ovchilik, urf-odat, udumlar va h.k) xaritalashda turli nolisoniy omillarni ham, **birinchidan**, etnografik ma'lumotlar lisoniy jo'g'rofiyaning bevosita ob'ekti hisoblanmasa-da, ammo xaritalanayotgan materialning mazmunli va chuqur baholash elementi, **ikkinchidan**, etnografik leksemalar tarixi va etimologiyasi tadqiqotchi e'tiboridan chetda qolib ketmasligi shart.

6. Lisoniy jo'g'rofiya sohasidagi boshqa muammolar qatorida quyidagilarni ham ko'rsatish mumkin: *kartografik belgilarning ko'rinishidagi sheva hodisalarini ifodalashdagi formalizm: sheva chiziqlarini talqin etishga tortilgan ichki lisoniy*

axborotning etarli emasligi; tizim elementlarining hozirgi holati yoki genezisini talqin etishda «zamonaviy va samarali uslub hamda usullardan foydalanish zarurati» (Grisenko,1984:157-158; Borodina 1974) bilan bog'liq masalalarni hal etishda hududiy tasdiqlarning mavjud emasligidir. Chunki sheva leksikasining mavzu guruhi ob'ektni kuzatish uchun muhimdir. Negaki, uning ko'pchilik tarkibiy qismlari arxaikligi bilan ajralib turadi va qadimiy hududiy leksik oppozisiyalarning paydo bo'lishiga imkon yaratadi.

Shundan kelib chiqib, ishda sof fonetik, morfologik va leksik xarakterdagi sheva xususiyatlarining tarqalish jo'g'rofiyasini aks ettiruvchi lisoniy xarita taqdim etiladi.

U yoki bu tovush xususiyatlariga ko'ra (*chəgə: chəge: chəyə: chiyə* (qumli dala), *yəjək: vəjək* (buzoq); *ietik: yetik: ədik* (etik) bir-biriga taqqoslanuvchi va u yoki bu darajadagi aniq lisoniy-jo'g'rofiy ko'rsatkichlarga ega bo'lgan leksik o'xshash elementlar xaritalashtiriladi.

Lisoniy xaritada belgilangan punktlar orasidagi masofa, ya'ni tur qalinligi tadqiq qilish uchun bir xilda emas, bunga til sohiblarining joylashuviga mos kelishi lozim.

Xaritalash chog'ida turli figuralar, tasvirlar, shtrixlardan foydalaniladi. Ayrim nomlar belgi bilan tamg'alanadi. Xaritalarni o'qishni osonlashtirish uchun bir o'zakli leksemalar bir xildagi belgilar bilan bir-biriga mos keluvchi affikslar va so'z shakllari bir xildagi belgi ko'rinishida berilgani ma'qul.

Xarita uchun blank sifatida har bir ob'ektning joylashgan tumanlarining xaritalari olinadi. Tadqiq etilayotgan aholi yashaydigan punktlari to'rga tushiriladi, zarur bo'lganda aholi yashash punktlarini birlashtirib yuborish mumkin. Aholi punktlarining miqdori chastotada ekanligi shevalarining oraliq xususiyati, o'zbek-qoraqalpoq, o'zbek-qozoq, o'zbek-turkman o'zbek-tojik, o'zbek-qirg'iz sheva chiziqlarini ajratib ko'rsatilishi bilan bog'liq.

Ma'lumotlarni xaritada aks ettirish asnosida xaritalanilayotgan leksemalar va ularning variantlari tarqalgan hudud va joylarni nihoyatda aniqliq bilan belgilash, shuningdek, sheva chiziqlarini ko'rsatib berish muqarrar.

Xullas, biz JOBO'SH dan yig'ilgan sinxron materiallar tahlili va sheva chiziqlarni bog'lash yo'llari asosida shevalar tarqalgan areallar (hududlar)ni shartli ravishda uchta asosiy: sharqiy, g'arbiy, janubiy hudud bog'lashi (guruh) singari bir-biriga taqqoslangan hududiy birliklarni va ularning ham o'z navbatida: 1) shimoliy (Xo'jayli-qipchoq); 2) markaziy (Gurlan-Beruniy); 3) sharqiy (To'rtko'l-Ellikqal'a); 4) janubiy (Iloli-Doshog'uz-Tozabozor); 5) janubi-g'arbiy (Ko'hna Urganch-oltmish); 6) g'arbiy (Qo'ng'iro't – Shumanay – Qonliko'l) kabi yanada mayda bo'laklarga bo'linish imkonini aniqladik.

АРЕАЛЛАР

МОС ҲОДИСАЛАР АЙРИМ
БЎЛАКЛАРИНИНГ ЛИНГВИСТИК
ХАРИТАДА ТАРҚАЛИШ
ЗОНАСИ – ҲУДУДИ, МАЙДОНИ
КЕНГЛИКЛАРИ

ТАКСОНЛАР

Ўз ва ўзга тил фактик категориялари, белги ёки кўрсаткичларнинг ўзига хос ҳолатларда алоҳида хусусиятлар билан мунтазам, изчил, аниқ белгилар орқали юзага чиқиши ва ифодаланиши. Бир сўз билан айтганда, шеваларнинг ўхшаш умумий белгилари.

ГЕТЕРОГЕН ТАКСОНЛАР

ЛИНГВОГЕОГРАФИЯ ВА
АРЕОЛОГИЯ СОҲАСИГА
ТЕГИШЛИ КУЧЛИ
ДАРАЖАДАГИ ТУРЛИ ТИЛ
ОИЛАЛАРИГА БОҒЛИҚ
ҲОДИСА, ЖАРАЁН ВА
ҲОЛАТЛАРНИ
ҚЎЛЛАНИШИНИ ЁЗУВ-
БЕЛГИЛАРДАГИ ИФОДАСИ

ГОМОГЕН ТАКСОНЛАР

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ,
ЛИНГВОГЕОГРАФИЯ ВА
АРЕОЛОГИЯ СОҲАСИДА
БИР ТИЛГА МАНСУБ
ТИЛЛАРДАГИ БОҒЛИҚ
ҲОДИСА, ЖАРАЁН,
ХУСУСИЯТ-ҲОЛАТЛАРНИ
ЁЗУВ-БЕЛГИЛАР ОРҚАЛИ
ИФОДАЛАНИШИ

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Бородина М.А. О типологии ареальных исследований // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. – Л.:Наука, 1974.-376с.
2. Гриценко П.Ю. Модальования системы диалектно лексики, Киев.: Наукоа думка, 1984. -229с.
3. Кармакова С.Е.Лексическая карта:Методика составления и интерпретация // русские диалекты. Лингвогеографический аспект. – М.: Наука, 1987. С:189-192.
4. Мороховская О.Н. О лексическом разделе III выпуска Диалектологического атласа русского языка // Русские диалекты. Лингвогеографический аспект. – М.: Наука,1987. – С. 21-38.
5. Толстой Н.И. Из опытов типологического исследования славянского словарного состава. ВЯ. 1963, №4, – С . 29,45.
6. Ареальные исследования в языкознании – Л., 1983
7. Баскаков Н. А. Задачи составления тюркских ареальных исторических диалектологических атласов // Советская тюркология. 1982. Вып. 3. С. 3-9.
8. Бегалиев М. Д. Ўзбек тилининг Қорабулоқ шеваси лексикаси. – Тошкент: Иқтисод – Молия, 2007.
9. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Тошкент: 1991.
10. Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. – Тошкент: Фан, 1963.
11. Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2005.
- 12.Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: Ўқитув-чи,1996.
- 13.Решетов В.В. Ўзбек диалектларини монографик ўрганиш // ЎТА.1960. 1-сон.
14. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1962.
15. Решетов В.В. О диалектной основе узбекского литературного языка // Вопросы языкознания. – Москва, 1955.
16. Решетов В.В. Ўзбек шеваларининг классификацияси // ЎТА, 1966.
17. Шоабдурахмонов Ш.Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1962.
18. Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981.
19. Жапаров Ш. Кыргыз диалектологияси. – Фрунзе, 1982. 289 с.

20. Шоимова Н. Қашқадарё ўзбек қипчоқ шевалари лексикаси. – Қарши: Насаф, 2000.
21. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 1-қисм. – Тош-кент: Фан, 1957.
22. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 2-қисм. – Тош-кент: Фан, 1960.

6- mavzu

TILLARNING TARAQQIYOTIDA HUDUDIIY, IJTIMOIIY MUNOSABATLAR VA ULARNING HUDUDIIY KENGAYISHI

Reja:

1. Sheva, lahja va til(lar) taraqqiyotining hududiiy, ijtimoiy munosabatlar va ularning hududiiy kengayishi.
2. Geografik chegaradosh sheva, lahja va tillar.
3. Areal lingvistikaning etnolingvistika, etnografiya, sotsiolingvistika va tipologiya bilan bog‘liqligi.

Tayanch tushunchalar: tillarning hududiiy tarqalishini, hududiiy yaqin tillar o‘zaro ta’sir doirasi; o‘tish zonalari, vibratsion zonalar, lingvistik noto‘g‘rilikning kelib chiqish sabablari, tarixiy, tasviriy, qiyosiy tadqiqotlar, to‘plangan ilmiy materiallarni hujjatlashtirish, xaritalashtirish metodikasi.

Sheva, lahja va til(lar) taraqqiyotining hududiiy, ijtimoiy munosabatlar va ularning hududiiy kyengayishi to‘g‘risida.

Geografik chegaradosh sheva, lahja va tillar.

Areal lingvistikaning etnolingvistika, etnografiya, sotsiolingvistika va tipologiya bilan bog‘liqligi.

Sheva, lahja va tillarning hududiiy tarqalishini ekspeditsiya tashkil etish yo‘li bilan o‘rganish. Hududiiy yaqin tillardagi o‘zaro ta’sir doirasi mavjud o‘tish zonalari, ya’ni vibratsion zonalarning hosil bo‘lishi va lingvistik noto‘g‘rilikning kelib chiqish sabablarini lingvistik jihatlardan tahlil qilish. Tarixiy, tasviriy, qiyosiy tadqiqotlar olib borish natijasida to‘plangan ilmiy materiallarni hujjatlashtirish va xaritalashtirish metodikasi.

Davrlar o'tishi bilan ma'lum bir tilda so'zlashuvchi etnik guruhlar yashash joylarini o'zgartirishi, yangi joyda o'troqlashishi va, shu bilan birga, o'z tillari bilan mahalliy tilga ta'sir etishi kuzatiladi. Demak, muayyan dialekt turli hududga tarqalishi, shu hududlarda mahalliy dialektlarni siqib chiqarishi yoki ular bilan qorishib ayrim elementlarini saqlab qolishi mumkin. Bu jarayonlarni o'rganish dialektologlar zimmasiga yuklanadi. Shevalarni o'rganish, ularning tarqalish ko'lamini aniqlash geografik bilimlarsiz amalga oshishi mushkul.

Shunday ekan, tilshunoslik bilan geografiya o'rtasida uzviy munosabat bo'lishi tabiiy. Bunday munosabat, ayniqsa, muayyan lingvistik hodisalar-ning tarqalish hududlarini belgilashda lingvistik va dialektal atlaslar tuzishda yorqin namoyon bo'ladi.

Tilshunoslik bilan geografiyaning ana shunday munosabatiga e'tibor qaratilishi natijasida lingvistik geografiya yoki lingvogeografiya va areal lingvistika fani paydo bo'ldi.

Tarixdan ayonki, o'zbek, tojik, uyg'ur, qirg'iz, qozoq, qoraqalpoq va turkman kabi xalqlarning ajdodlari Markaziy Osiyo hududida asrlar davomida yonma-yon, aralash yashab kelgan. Darhaqiqat, har qanday etnik va etnomadaniy aloqalar, avvalo, tilda o'z aksini topadi. Shuning uchun ham muayyan etnosning tilida yuz berayotgan o'zgarishlar etnolingvistik jara-yonlar sifatida talqin qilinadi. Zero, etnolingvistik jarayonlar tillararo munosabatlar, aloqalar va turli mustaqil tillarni o'zaro bir-biriga ta'sir etishi kabi jihatlarini ham qamrab oladi. Janubi-g'arbiy Namangan shevalarining etnogenezisidagi ana shu jarayon turli qardosh va noqardosh til vakillarining bir-birlari bilan qadimdan iqtisodiy va madaniy aloqada bo'lganliklarining amaliy natijasidir.

O'zbek xalqi va o'zbek milliy tilining shakllanishida ko'pgina etnik guruhlarining ishtirok etgani ma'lum. O'zbek millati o'z etnik tarkibining serqirra va murakkabligi bilan boshqa turkiy xalqlardan ajralib turadi. Bu hol o'zbek tilining ko'p shevali til bo'lishiga ham asos bo'lgan¹.

Hududda qadimdan turkiy urug'lardan qoraqalpoq, urganji, elatan, o'lmas, katta o'lmas, qiyot, qurama, saroy, qatag'on, olchin, qorayontoq, madyor (monjor), momoxon, nayman, qozoq, beshserka (Mingbuloq t.), beshsari (Pop t.), kenagas, to'da, qirchin, uyg'ur, kerayit kabilarning istiqomat qilgani qishloq nomlarida, ya'ni etnotoponimlardan ham yaqqol ko'rinib turadi.

Muayyan bir hududda kechayotgan etnoslararo til munosabatlarning rivojlanish darajasi va ko'lami ko'p jihatdan mazkur hudud aholisining etnik

---

¹ Эргашев А.А. Андижон вилояти этнотопонимларининг ареал-ономастик тадқиқи. Фил. фанл. номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 2012.–Б.3; Марқаев К.Ш.Ўзбек тили этнонимларининг лисоний тадқиқи. Фил. фанл. номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 2008.–Б. 13.

tarkibiga bog‘liq bo‘ladi. Ma’lumki, turli etnik jamoalar orasidagi o‘zaro etnik munosabatlar etnoslarning aralash yoki yonma yon yashaydigan hududlarda qizg‘in kechadi². Janubi-g‘arbiy Namangan dialektal areali ham qadimdan aynan shunday etnomuloqot hududi hisoblanadi.

Qadimdan JG‘N hududi aholisining asosiy qismini o‘zbeklar, tojik-lar va qirg‘izlar tashkil qilgan. Bundan tashqari, ushbu dialektal arealda tarixning turli bosqichlarida ko‘chib kelib, o‘rnashib qolgan ko‘plab turli etnos vakillarining³ avlodlari ham istiqomat qiladilar.

O‘zbek tarixchi olimlarimizning, xususan, professor U. Abdullaev-ning Farg‘ona vodiysidagi etnoslararo jarayonlar haqidagi fikrlariga asosan, janubi-g‘arbiy Namangan dialektal areali uch etnik qatlamning o‘zaro birgalikdagi hayot tarzining, kundalik muloqot va aloqa-aralashuvi-ning mahsuli – hosilasi sifatida quyidagi murakkab etnojaryonlar, aniqrog‘i, etnolingvistik jarayonlar orqali⁴ shakllangan:

1) etnik komponentlari uzoq etnogenetik assimiliyasiya (qorishuv) natijasida shakllangan eron tilli xalqlar bilan turkiy etnosli shahar va qishloq aholisi. Ular qadimdan o‘troq yashab, dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan shug‘ullanib kelgan. Urug‘-qabilalarga bo‘linmagan. Rus tilidagi adabiyotlarda aholining bu qatlamiga nisbatan “sort” atamasi qo‘llangan. (“Sort” atamasi Markaziy Osiyo mintaqasining bir qator hudud-larida, xususan, Farg‘ona vodiysida, Toshkent, Xorzam vohasida yashagan o‘troq aholiga nisbatan ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi xalqlar tomonidan berilgan nomdir⁵. Hozirda ham mahalliy til vakillari bir-birini sort va qorolpoq (qoraqalpoq) tarzida farqlaydi.

2) ilmiy adabiyotlarda “ilk qabilalar” deb ataluvchi aholi vakillari. Ular Dashti Qipchoq o‘zbeklari kirib kelguniga qadar ham Markaziy Osiyoning markaziy va turli hududlarida, jumladan, Farg‘ona vodiysida yashab kelgan turk va turk-mo‘g‘ul qabilalarining avlodlari vakillari hisoblanadi. Ushbu etnik qatlamga mansub qarluq, yag‘ma, chigil, ashpar, chog‘rak, qovchin, jaloir, barlos, nayman, xitoy, baxrin, tog‘ay, arg‘in, baliqchi

---

² Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX асрнинг бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б.47.

³ Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX асрнинг бошлари). –Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 20 - 40.

⁴ Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа (Историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). – Тошкент: Фан, 1974. – С. 109-114-116; Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX асрнинг бошлари). –Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 10-11.

⁵ Аскарлов А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015; Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. –Тошкент: Шарқ, 2001.

qabilalar Farg‘ona vodiysida nisbatan ko‘pchilikni tashkil qilgan⁶. XIX-XX asr boshlarida mazkur qabilalar umumiy bir nom, ya’ni “turk” etnonimi bilan atalgan.

3) keyingi davrlarda Farg‘ona vodiysiga ko‘chib kelgan Dashti Qipchoq qabilalari vakillari qipchoq va qoraqalpoq urug‘lari, chunonchi, qirq, kenegas, chiyal (chayali), qatog‘on, saroy, o‘lmas, qurama, mang‘it, qozoq, urganji, elatan, o‘lmas, katta o‘lmas, qiyot, qurama, saroy, qatag‘on, olchin, qorayontoq, madyor (monjor), momoxon, nayman, qozoq, beshserka, beshsari, kenagas, to‘da, qirchin, uyg‘ur, kerayit (bugungi kunda Mingbuloq tumani Gurtepa qishlog‘ida Kerayit mahallasi mahallasi bor. Ularning qabristoni “G‘ariblar qabristoni” deb ataladi) va boshqalar o‘zbek xalqi, qolaversa, o‘zbek xalqining ajralmas qismi bo‘lgan JG‘N hududi aholisining shaklla-nishidagi uchinchi yirik etnik qatlam hisoblanadi.

Tilshunos olim Xudoyberdi Donyorov haqqoniy ta’kidlanganidek: “o‘zbek millatining son va tarkib jihatidan eng katta komponentini qipchoq – o‘zbeklar tashkil etadi. Bu komponentning asosiy qismi tarixiy xronologik nuqtai nazardan o‘zbek millatining tarkibiga eng keyin qo‘shilgan, lekin ayni vaqtda butun millat a’zolarining yagona va umumiy nomi bo‘lib qolgan “o‘zbek” nomini ham shu komponent olib kelgan”⁷.

Sirdaryoning o‘rta oqimida yashab turgan qoraqalpoqlarning katta bir guruhi XVIII asrda Farg‘ona vodiysiga ko‘chib o‘tganligi xususida ilmiy manbalarda qaydlar mavjud⁸. Ko‘chib o‘tgan qoraqalpoqlarning aksariyati vodiyning Sirdaryo va Qoradaryo qirg‘oqlaridagi hududlariga joylashgan va Andijondan to Qo‘qongacha bo‘lgan hududlarda o‘troqlasha borib, o‘zlarining qator qishloqlarini barpo etgan.

Tarixchi olim S.S.Gubaeva ham Farg‘ona vodiysida joylashgan bir necha qoraqalpoq qishloqlarini ko‘rsatib o‘tadi. Xususan, Andijon viloyatida: Darlomon, Nayman, Qipchoq, Sohovat, SHerqo‘rg‘on, Do‘ngsaroy, Xo‘ja-obod, Xavos, Bug‘azi (Bobog‘ozi); Namangan viloyatida: Gurteva, (Gurtepa), Bobog‘ozi, Beshkapa, CHordara, (CHordona), Qoraqalpoq; Farg‘ona viloyatida: Taqali, Qipchoq, Soybo‘yi, Qoraqalpoq va boshqalar.

---

⁶ Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа (Историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). – Тошкент: Фан, 1974. – С. 109-114-116; Некоторые вопросы этнической динамики и этнических связей узбеков в XIV – XVII вв. // Материалы к этнической истории населения Средней Азии. – Т. 1986. – С. 83-93. Винников В.Р. Современное расселение народов и этнографических групп в Ферганской долине // СЭС. 1959. – Т. II. – С. 404-405; Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX начале XX вв. – Ташкент: Фан, 1983. – С. 71-74.

⁷ Донёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968. – Б.8-9; Абдиев М. Худойберди Донёров // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. – № 4. – Б. 115.

⁸ Иногамов Ш.И. Этнический состав населения этнографическая Ферганской долины в границах Уз ССР. Автореф. дис. ...канд. истор. наук. – Ташкент, 1955. – С. 78. Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус: Каракалпакское государственное издательство, 1959. – С. 27-35-44; Абдуллаев У. Фарғона водийсида этносларо жараёнлар (XIX-XX аср бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 40-60.

Garchi, vodiy qoraqalpoqlari Xorazm vohasida yashovchi qoraqalpoqlar kabi murakkab urug‘-qabilaviy tuzilishga ega bo‘lmasalar-da, har holda tadqiqotchilar vodiy hududidagi qoraqalpoqlar ham bir necha urug‘lardan iborat ekanliklarini qayd etganlar. Xususan, Farg‘ona qoraqalpoqlarini maxsus o‘rgangan L.S.Tolstova vodiyda mang‘it, keneges, qipchoq, qo‘ng‘irot kabi qoraqalpoq urug‘lari yashaganliklari, ular o‘z o‘rnida bir qancha mayda qavmlarga bo‘linganliklarini ta’kidlaydi⁹. Masalan, olim ta’kidlagan, shuyit, xitoy-qipchoq, momoxon, bessari, uyruchi, nayman, keneges, urug‘larining vakillari hozirda ham JG‘N hududida istiqomat qilib kelmoqda. Ularning qishloqlari ham o‘z urug‘lari nomi bilan ataladi.

Tarixchi olim U. Abdullaev 1909 yilda nashr etilgan “Farg‘ona vilo-yati aholi joylari ro‘yxati”da ...chuit (shuyit), uyurchi, ...kenegez, nayman... kabi qoraqalpoq urug‘larining nomi bilan ataluvchi aholi manzilgohlari ko‘rsatib o‘tilganligini ta’kidlaydi¹⁰.

Til har bir etnosni boshqa bir etnosdan ajratib turuvchi muhim va asosiy belgidir. Etnos nazariyasiga ko‘ra ham til etnosni belgilab turuvchi asosiy belgilardan hisoblanadi. Ayni vaqtda til kishilarning asosiy aloqa vositasi sifatida ular o‘rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosa-batlarni belgilovchi, ularni yuzaga chiqaruvchi hamda ana shu munosabatlar orqali rivojlanuvchi ijtimoiy tabiatga ega hodisadir.

Ma’lumki, etnos shakllanishi jarayonida har bir etnosga xos til taraqqiy etib boradi. Muayyan bir etnos boshqa etnos bilan munosabatga kirishar ekan, avvalo, ushbu munosabatlar natijasi ularning tilida o‘z ifodasini topadi.

Biz o‘rganayotgan janubi-g‘arbiy Namangan hududida ham qadimdan yashab kelgan turli etnoslarga mansub xalqlar haqidagi ma’lumotlardan dialektal arealning har bir guruh shoxobchalarida ana shu etnik guruhlarining til unsurlari, etnografik belgilari ko‘zga tashlanadi¹¹.

Shuni takrorlashga to‘g‘ri keladiki, mazkur xalqlar, bir guruh sho‘ro tarixchilari ta’kidlaganlaridek, faqat eron tillarida so‘zlashuvchi xalqlardangina iborat bo‘lmay, ularning katta bir guruhi turkiy tilning turli lahjalarida

⁹ Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус: Каракалпакское государственное издательство, 1959. – С. 27-35.

¹⁰ Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX аср бошлари). Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 67.

¹¹ Аскаров А.А. Некоторые вопросы истории становления узбекской государственности // ОН Узб., 1997. – №3. – С.66; Шониёзов К. Канг давлати ва канглилар. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.5; Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 92; Ишандадаев Д. Наманган атроф тожик ва ўзбек шеваларида сўз яшанинг айрим хусусиятлари (тожик ва ўзбек тиллари ўзаро таъсири масаласига доир). Фил. фанл. номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 1967. – Б. 19; Спришевский В.И. Чустское поселение (к истории Ферганы в эпоху бронзы). Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Ташкент, 1963. – С.21.

gaplashganlar. Aniqroq qilib aytganda, bu hududlarda antik va ilk oʻrta asrlarda turkiy tilda soʻzlashuvchi xalqlar ham yashab, ular mintaqada kechayotgan ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy, jumladan, etno-lingvistik jarayonlarda faol ishtirok etganlar¹².

Oʻrganilayotgan dialektal hudud – janubi-gʻarbiy Namangan arealida ham etnoslararo til munosabatlari qadim davrlardanoq boshlangan va bu jarayon asosi quyidagi ikki yoʻnalishda rivojlanib borgan: birinchi yoʻnalishda tillararo qorishuv (metizasiya holati) turkiy tilning turli lahjalarida soʻzlashuvchi urugʻ va qabilalar ichida yuz bergan boʻlsa, ikkin-chisida esa turkiy tilli xalqlar bilan turkiy boʻlmagan etnoslarning tillari oʻrtasida chatishuv (gibridizasiyalashuv holati) sodir boʻlgan.

Tarixdan ayonki, miloddan oldingi III asrda Sirdaryoning oʻrta oqimida Qangʻ (Qanxa) davlati tashkil topgan edi. Bu davlat tarixda Kanguy nomi bilan ham maʼlum.

Tadqiqotchilar¹³ ushbu davlat aholisini etnik jihatdan bir xil boʻlmaganligi, davlat hududida eron tilli xalqlar (xususan, soʻgʻdiylar, assianlar, aslar) bilan birga turkiy tilda soʻzlashuvchi etnoslar ham yashaganliklarini aytib oʻtadilar. Yangi era arafasida ushbu davlat aholisi ikki tilda (eron va turkiy tillarda) soʻzlashganlar. Keyinroq ushbu hududga koʻplab turkiy tilli etnoslarning koʻchib kelishi natijasida, bu erda turkiy etnik qatlamning mavqei ortib borgan, oqibatda aholining turkiylashishi kuchaygan.

Turkiy va turkiy boʻlmagan etnoslar orasidagi til aloqalari ilk oʻrta asrlarda ham kengayib bordi. Bu davrda mintaqaning bir qator hududlarida aholi turkiy va soʻgʻd tillarida soʻzlagan. Chunonchi, Mahmud Qoshgʻariy XI asrda Sharqiy Turkistonning janubidagi shaharlarda shuningdek, Chu va Talas vodiysidagi aholi turk va soʻgʻd tillarida gaplashganliklari, aholi ikki tilli boʻlganlari haqida xabar beradi. Uning soʻzlariga koʻra X-XI asrlarda Sharqiy Turkistondagi Balasogʻun shahrida bir vaqtning oʻzida aholi ham turkcha, ham soʻgʻdcha soʻzlashganlar. Mahmud Qoshgʻariy oʻzining “Turkiy tillar devoni” asarida Balasogʻundagi soʻgʻdiylar haqida gapirib, “Buxoro va Samarqanddan koʻchib borgan soʻgʻdoqlar Bolasogʻunda joylashib qolgan va turkiylashib ketgan” deb yozgan edi¹⁴.

---

¹² Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX аср бошлари). тарих фанл. докт. ...дисс. – Тошкент, 2006. – Б. 264-285.

¹³ Гумилев. Л.Н. Қадимги турклар. – Тошкент: Фан, 2007; Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – 678 б.; Шониёзов К. Канг давлати ва канглилар. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 178; Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. –Тошкент, Шарк. 2001. – Б. 114; Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX аср бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. –Б. 183-200.

¹⁴ Қошғарий М. Девону луғат-ит турк. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов). – Тошкент, 1960-1963. – Б. 486.

Turli millatlarning birikuvidan tarkib tongan JG‘N aholisi uchun azaldan ikki tillilik xos bo‘lgan. XIX-XX asr boshlarida vodiy hududida o‘zbek-tojik, o‘zbek-uyg‘ur, o‘zbek-qirg‘iz va o‘zbek-qoraqalpoq ikki tillilik holatlari kuzatiladi. Natijada yuqoridagi ikki tillilik hodisasi va ularning tarqalish ko‘lami hududda turlicha bo‘lib, bu ijtimoiy hodisaning sodir bo‘lishi etnik muhit bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan.

**3. КЕЙИНГИ ДАВРЛАРДА
ФАРҒОНА ВОДИЙСИГА
КЎЧИБ КЕЛГАН ДАШТИ
ҚИПЧОҚ ҚАБИЛАЛАРИ
ВАКИЛЛАРИ: ҚИПЧОҚ ВА
ҚОРАҚАЛПОҚ УРУҒЛАРИ**

*ҚИРҚ, КЕНЕГАС, ЧИЯЛ (ЧАЯЛИ),
ҚАТОҒОН, САРОЙ, ЎЛМАС, ҚУРАМА,
МАНҒИТ, ҚОЗОҚ, УРҒАНЖИ, ЭЛА-
ТАН, ЎЛМАС, КАТТА ЎЛМАС, ҚИЁТ,
ҚУРАМА, САРОЙ, ҚАТАҒОН, ОЛЧИН,
ҚОРАЁНТОҚ, МАДЁР (МОНЖОР),
МОМОХОН, НАЙМАН, ҚОЗОҚ,
БЕШСЕРКА, БЕШСАРИ, КЕНАГАС,
ТЎДА, ҚИРЧИН, УЙҒУР, КЕРАЙИТ*

**АЙНИ ПАЙТДА МИНГБУЛОҚ
ТУМАНИ БАЛАНД ГУРТЕПА
ҚИШЛОҒИДА КЕРАЙИТ
УРУҒЛАРИ МАҲАЛЛАСИ
БОР. УЛАРНИНГ ҚАБРИС-
ТОНИ “ҒАРИБЛАР ҚАБРИС-
ТОНИ” ДЕБ АТАЛАДИ**

**БУЛАР ЎЗБЕК ХАЛҚИ, ҚО-
ЛАВЕРСА, ШУ ХАЛҚИНИНГ
АЖРАЛМАС ҚИСМИ БЎЛ-
ГАН ЖҒН ҲУДУДИ АҲОЛИ-
СИННИНГ ШАКЛЛАНИШИ-
ДАГИ УЧ ЙИРИК ЭТНИК
ҚАТЛАМДИР.**

**1. ЭТНИК КОМПОНЕНТЛАРИ
УЗОҚ ЭТНОГЕНЕТИК АССИ-
МИЛЯЦИЯ (ҚОРИШУВ)
НАТИЖАСИДА ШАКЛЛАНГАН
ЭРОН ТИЛЛИ ХАЛҚЛАР
БИЛАН ТУРКИЙ ЭТНОСЛИ
ШАҲАР ВА ҚИШЛОҚ
АҲОЛИСИ**

*УЛАР ҚАДИМДАН ЎТРОҚ ЯШАБ,
ДЕҲҚОНЧИЛИК, ҲУНАР-
МАНДЧИЛИК ВА САВДО-СОТИҚ
БИЛАН ШУҒУЛЛАНИБ КЕЛГАН.
УРУҒ-ҚАБИЛАЛАРГА БЎЛИНМАГАН.
РУС ТИЛИДАГИ АДАБИЁТЛАРДА
АҲОЛИНИНГ БУ ҚАТЛАМИГА
НИСБАТАН “СОРТ” АТАМАСИ ҚЎЛ-
ЛАНГАН*

**“СОРТ” АТАМАСИ МАРКАЗИЙ
ОСИЁ МИНТАҚАСИНИНГ БИР
ҚАТОР ҲУДУДЛАРИДА, ХУСУСАН,
ФАРҒОНА ВОДИЙСИДА,
ТОШКЕНТ, ХОРЗАМ ВОҲАСИДА
ЯШАГАН ЎТРОҚ АҲОЛИГА
НИСБАТАН КЎЧМАНЧИ ВА ЯРИМ
КЎЧМАНЧИ ХАЛҚЛАР
ТОМОНИДАН БЕРИЛГАН НОМ**

**ҲОЗИРДА ҲАМ
МАҲАЛЛИЙ ТИЛ ВАКИЛ-
ЛАРИ БИР-БИРИНИ СОРТ
ВА ҚОРОЛПОҚ (ҚОРА-
ҚАЛПОҚ) ТАРЗИДА
ФАРҚЛАЙДИ**

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Reshetov V.V., SHOabdurahmonov SH. O'zbek dialektologiyasi. –Toshkent: O'qituvchi, 1978.
2. To'ychiboev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.
3. Enazarov T., Karimjonova V. va boshqalar. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.
4. Mirziyoyev Sh. M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2016. – 56 b.
5. Mirziyoyev Sh. M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 104 b
6. Aliev A. YU., Nazarov K. N. O'zbek tilining mahalliy shevalari bo'yicha material to'plovchilar uchun metodik qo'llanma. – Toshkent: 1976.
7. Arealные isledovaniya v yazykoznanii. – L., 1983
8. Baskakov N. A. Zadachi sostavleniya tyurkskix arealnyx istoricheskix dialektologicheskix atlasov // Sovetskaya tyurkologiya. 1982. Вып. 3. S. 3-9.
9. Begaliev M. D. O'zbek tilining Qorabuloq shevasi leksikasi. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2007.
10. Djuraev A.B. Teoreticheskie osnovy arealnogo issledovaniya uzbeko yazыchnogo massiva. – Toshkent: 1991.
11. Jo'raev B. O'zbek adabiy tili va dialektlari. – Toshkent: Fan, 1963.
12. Murodova N. O'zbek adabiy tili va shevalar leksikasining qiyosiy tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2005.
13. Nafasov T. Qashqadaryo o'zbek xalq so'zlari. – Toshkent,: Muharrir, 2011.
14. Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996.
15. Reshetov V.V. O'zbek dialektlarini monografik o'rganish // O'TA. 1960. 1-soni.
16. Reshetov V.V., SHOabdurahmonov SH. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1962.
17. Reshetov V.V. O dialektnoy osnove uzbekskogo literaturnogo yazыka // Вопросы yazykoznaniiya. – Moskva, 1955.
18. Reshetov V.V. O'zbek shevalarining klassifikasiyasi // O'TA, 1966.
19. Shoabduraxmonov Sh.Sh. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalk shevalari. – Toshkent: O'qituvchi, 1962.
20. Shermatov A. Lingvistik geografiya nima? – Toshkent: Fan, 1981.

21. Shoimova N. Qashqadaryo o‘zbek qipchoq shevalari leksikasi. – Qarshi: Nasaf, 2000.
22. O‘zbek dialektologiyasidan materiallar. 1-qism. – Toshkent: Fan, 1957.
23. O‘zbek dialektologiyasidan materiallar. 2-qism. – Toshkent: Fan, 1960.
24. O‘zbek shevalari leksikasi. – Toshkent: Fan, 1966.; 1991.

7-mavzu

IZOGLOS VA UNING TARIFI, TASNIFI

Reja:

1. Izoglos (dialektologik xaritada ma‘lum bir tilda so‘zlashuvchi hududlar chegarasi) haqida umumiy tushuncha.
2. Uning tasnifi talqini.
3. Madaniy va tarixiy maydon tushunchasi va uning taqsimlanish tamoyillari.

Tayanch tushunchalar: lingvistik hodisalarning muayyan kenglikda tarqalishi, tillararo (dialektlararo) munosabatlar, lingvistik geografiya metodlari, asosiy tamoyillar, til xususiyatlarining hududiy bo‘linishi, tavsif, izoglassalarni talqin qilish, dialektlar, tillar va areal jamoalar (til ittifoqlari) o‘rtasida o‘zaro ta’sir maydonlari (areallari).

Davrlar o‘tishi bilan ma‘lum bir tilda so‘zlashuvchi etnik guruhlar yashash joylarini o‘zgartirishi, yangi joyda o‘troqlashishi va, shu bilan birga, o‘z tillari bilan mahalliy tilga ta’sir etishi kuzatiladi. Demak, muayyan dialekt turli hududga tarqalishi, shu hududlarda mahalliy dialekt-larni siqib chiqarishi yoki ular bilan qorishib ayrim elementlarini saqlab qolishi mumkin. Bu jarayonlarni o‘rganish dialektologlar zimmasiga yukla-nadi. Shevalarni o‘rganish, ularning tarqalish ko‘lamini aniqlash geografik bilimlarsiz amalga oshishi mushkul.

Shunday ekan, tilshunoslik bilan geografiya o‘rtasida uzviy munosabat bo‘lishi tabiiy. Bunday munosabat, ayniqsa, muayyan lingvistik hodisalar-ning tarqalish hududlarini belgilashda lingvistik va dialektal atlaslar tuzishda yorqin namoyon bo‘ladi.

Tilshunoslik bilan geografiyaning ana shunday munosabatiga e’tibor qaratilishi natijasida lingvistik geografiya yoki lingvogeografiya va areal lingvistika fani paydo bo‘ldi.

Dunyo tilshunosligida areal tilshunoslik ko‘p mundarijali soha bo‘lib shakllandi. Chunki arealogiya italyan neolingvistlari (M.Bartoli, Dj. Bonfante, V.Pizani, V.M.Jirmunskiy, V.N.Golovin va b.), jahon lingvo-geograflari (K. de

Monbre, Jon Jileron, D.Mone, G.Venker, F. Vrede, K.YAberg, YA.Yud, P. Meer, V.M.Jirmunskiy, S.I.Bromley, D.I.Edelman, B.A.Serebrennikov, N.Z.Gadjieva, R.YA.Udler va b.) hamda tillar ittifoqi yo‘nalishi vakili bo‘lgan (M. Emeneau, V. Vinter, I. Balazs, M.J.Bartoli, Dj. Viddasi, YU.S.Maslov va b.) tilshunoslarning amalga oshirgan tadqiqot-larini o‘zida mujassamlashtirdi. Tadqiqotlar negizida areal lingvistik konsepsiyalarning tadrijiy taraqqiyotini analiz va sintezlash natijasida dialektlarni umumiy tilshunoslikning bir aspekti sifatida o‘rganish maqsadga muvofiq ekanligi isbotlandi. Dialektlarni arealogik tamoyil-lar va lingvistik tadqiqot metodlari asosida o‘rganish muhim muammo sifatida qo‘yildi.

Jahon tilshunosligining arealogiya sohasi vakillari o‘z ilmiy qarashlarida millat tilini dialektologik manba – materiallarni ling-vistik geografiya, areal lingvistika tamoyillari asosida bir butun, yaxlit – umumiy tarzda o‘rganish ko‘proq samara berishini isbotladilar. Ularning ilmiy qarashlari, asarlari u yoki bu til hodisasining hududiy tarqalishini ko‘rsatuvchi lingvistik xaritaga tushirilgan belgilar – izoglassa* tushuncha-sining mohiyatini ochib berdi.

XX asrning 50-60-yillardan boshlab turkiyshunoslar ham lingvistik geografiyaga, lingvistik xaritalar tuzish muammolariga diqqatini jalb etdilar. Bu muammoga bag‘ishlangan N.A.Baskakov¹⁵, M.M.Shiraliev¹⁶, N.Z.Gadjieva¹⁷, E.V.Sevortyan¹⁸, Sh.Shoabdurahmonov¹⁹, A.Shermatov²⁰, N.B.Burganov²¹ singari olimlarning asarlari maydonga keldi.

O‘zbek xalq shevalari rang-barang xususiyatlarni o‘zida ifoda etadi. Ularning xaritalardagi ko‘rinishi til o‘rganuvchilar uchun tilshunoslik va dialektologik qonuniyatlarni tushuntirishda juda qo‘l keladi. Lingvistik xaritalarda

---

* Изогласса: *изофонема – фонетик белги, изоморфема – морфологик белги, изогласса – лексик белги.*

¹⁵ Баскаков Н.А. Ареалы и маргинальные зоны в развит тюркских языков // Народы и языки Сибири: ареальные исследования. – М., 1978.

¹⁶ Ширалиев М. М. Азэрбајчан диалектологіјасының асаслари. – Баку, 1981.

¹⁷ Гаджиева Н.З. Проблемы тюрской ареальной лингвистики среднеазиатский ареал. – М.: Наука, 1975; Принципы ареального описания языков // Принципы описания языков мира. – М., 1976; Тюркоязычные ареалы Кавказа. – М., 1979; Проблемы ареальной лингвистики//Вопросы языкознания. –1984, –№2.–С.47-60.

¹⁸ Севортян Э.В. Ассимиляция и диссимиляция согласных в южных тюркских языках, Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I. Фонетика. – М., 1955.

¹⁹ Шоабдурахмонов Ш. Қўкон шевасининг баъзи бир фонетик хусусиятлари // Ўзбек диалектологияси материаллари. – Тошкент: Фан, 1957; Тошкент шевасининг фонетик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – 1960. – № 6. – Б. 45-55; Ўзбек адабий тили ва халқ шевалари. – Тошкент: Фан, 1962; Етакчи ўзбек шаҳар шеваларининг классификацияси масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1965, – №1. – Б.33-38. Ўзбек тилининг диалектологик атласи // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1969, – №3. – Б. 33-38.

²⁰ Шерматов А. Қарши шевасининг баъзи фонетик хусусиятлари // Ученые записки ТГПИ. Вып. XII. – Ташкент, 1959; Каршинский говор узбекского языка. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Ташкент, 1960; Из опыта картографирования узбекских говоров Низовья Кашкадари // VII региональная конференция по диалектологии языков. – Алма-Ата, 1973; Диалектное членение узбекского языка//Вопросы диалектологии тюркских языков.–Уфа, 1985; Узбекские народные говоры Кашкадаринской области. – Ташкент, 1978; Лингвистик география нима? – Тошкент, 1981; Шерматов А., Шаабдурахмонов Ш. Атлас узбекских народных говоров // Тюркское языкознание: материалы III Всесоюзной конференции. –Ташкент, 1985.

²¹ Бурганов Н. Б. Термины животноводства в узбекских говорах Каракалпакии. Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Ташкент, 1972.

ko'rsatilgan dialektal xususiyatlar va ularning tarqalishi tilshunoslarga ayrim til hodisalarining tarixiy taraqqiyoti, o'zbek milliy tilining shakllanish jarayonlari, adabiy til takomili kabi talay masala-larni yanada chuqurroq va mukammalroq o'rganish imkonini beradi.

Lingvistik hodisalarning muayyan kenglikda tarqalishi va tillararo (dialektlararo) munosabatlarni lingvistik geografiya metodlari asosida o'rganuvchi, asosiy tamoyillari til xususiyatlarining hududiy bo'linishini tavsiflash va izoglassalarni talqin qilish, dialektlar, tillar va areal jamoalar (til ittifoqlari) o'rtasida o'zaro ta'sir maydonlarini (areal-larini) aniqlash bo'lgan areal lingvistika sohasida ham bugungi o'zbek tilshunosligida bajariladigan vazifalar talaygina.

O'zbek tilini areal nuqtai nazardan o'rganishda A.Jo'raev²², Q.Muhammadjonov²³ singari olimlar samarali mehnat qildilar. Ayniqsa, bu sohada o'zbek tilini areal o'rganilishining nazariy asoslarini batafsil yoritib bergan professor A.B.Jo'raev xizmatlari alohida e'tiborga loyiq.

Zahmatkash o'zbek tilshunosi, ona tilimiz fidoyisi, til ilmi targ'i-botchisi Abdulhamid Nurmonov o'zining "O'zbek dialektologiyasining shakllanishi va rivojlanishi" nomli maqolasida "o'zbek mahalliy shevalarini o'rganishda "Chig'atoy gurungi" olg'a surgan g'oya katta xizmat qildi. Bunga ko'ra "tilimizning adabiyliги arabiyliğida emas, o'zidadir, shuni tirguzmak", "tilimiz qoidalarini tatarcha yoxud usmonlicha emas, tilimizning o'zidan olmoq" kerak edi. Shuning uchun "xalq og'zida yurgan so'zlarni, xalq adabiyoti bo'lg'on ertaklar, maqollar yig'ib tekshirmak lozim" degan qarorga keladi. Natijada jonli xalq tilining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga bel bog'lanadi" deb ta'kidlagan edi²⁴. Olim o'zbek shevashunosligi taraqqiyoti uchun munosib ulush qo'shgan fan fidoyilari va ularning asarlari haqidagi fikrlari yakunida: "o'zbek dialektologiyasining keng front bo'ylab ravnaq topishi o'zbek tilini lingvistik xaritalashtirish imkoniyatini yaratdi. Shuningdek, lingvogeografik va areal tadqiqotlar olib borishga qulay sharoit tug'dirdi. A.Shermatovning lingvogeografiyaga, A.B.Jo'raevning areal lingvistikaga doir tadqiqotlarining dunyoga kelishi o'zbek til-shunosligining katta yutug'i" ekanligini ko'rsatib o'tgan edi²⁵.

---

²² Джурраев А. Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: Фан, 1991.

²³ Мухаммаджонов Қ. Ареальное исследование узбекских говоров южного Казахстана. Автореф. дисс. ...докт. фил. наук. – Ташкент, 1988; Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари. Тошкент: Фан, 1981.

²⁴ Нурмонов А. Танланган асарлар. – Тошкент: Akademnashr, 2-жилд, 2012. – Б. 425.

²⁵ Нурмонов А. Танланган асарлар. – Тошкент: Akademnashr, 2-жилд, 2012. – Б.426.

Darhaqiqat, A.B.Jo‘raevning samarali ilmiy izlanishlari o‘zbek areal lingvistikasi sohasida amalga oshirilgan yagona ish sifatida ahamiyatli ekanligini e‘tirof etish lozim.

Aslida, o‘zbek areal lingvistik tadqiqotlarining nazariy asoslari Mahmud Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘ot-it turk”, Alisher Navoiyning “Muho-kamatul lug‘atayn” asarlari bilan birgalikda maydonga kelgan.

O‘zbek shevalarini areal lingvistik metodlari asosida o‘rganish professor A.K.Borovkovning Farg‘ona vodiysi shevalaridan materiallar to‘plashdan boshlangan. Lekin o‘sha vaqtlarda respublikada dialektologik ishlarni birlashtiruvchi yagona markazning yo‘qligi bu materiallarni ishlab chiqish va xaritalarga ko‘chirish imkonini bermadi. Oradan ma’lum vaqt o‘tgandan keyin, o‘zbek shevalari xususiyatlarini xaritalashtirish va areallarini belgilash ishi yana kun tartibiga qo‘yildi.

E.D.Polivanov, G‘.O.YUnusov, I.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov kabi tilshunoslar o‘zbek areal tilshunosligi sohasini ilmiy asarlari, asosli manba – materiallar bilan boyitib, uning rivojlanishiga, takomillashishiga munosib hissa qo‘shdilar.

O‘zbek dialektlari arealini xaritalashtirishda professor V.V.Reshetovning xizmatlarini alohida e‘tirof etish kerak. U Toshkent viloyatining Angren hududida dialektologik tadqiqotlar olib bordi va Ohangaron vohasidagi shevalarda uchraydigan fonetik, leksik va grammatik farqlarni xaritagga ko‘chirdi. O‘zbek dialektologiyasida birinchi bo‘lib o‘zbek qurama shevalarning 49 ta lingvistik xaritasini tuzdi. Bu kartalar negadir hozirgacha nashr qilinmadi²⁶.

Kishilar o‘rtasida bevosita aloqa vazifasini bajaruvchi til tovush yoki tovushlar kompleksi orqali o‘z ifodasini topadi. O‘zbek tilshunosi M.M.Mirtojiyev to‘g‘ri ta’kidlagandek: “Ma’lum tovush yoki tovushlar kom-pleksida ma’no yoki maqsadning ifoda topishi lug‘aviy birlik, lug‘at, lek-sika hisoblanadi. Shu leksikaning ma’lum grammatik qonuniyatlar asosida kommunikasiyaga kirishuvi nutq, ya’ni tildir. Bu o‘rinda tilning uch bos-qichdagi tarkibiy qismi haqida gap boradi: tilning material manbai – tovushlar; shu material manbaini o‘z vositasida tashishi – leksika, lug‘at; o‘sha leksikaning kishilar muloqatga kirishuvi uchun o‘zaro kommunikativ aloqada bo‘lish qonuniyati – grammatika... Tovush tilni namoyon etuvchi materialdir”²⁷. Shu boisdan ham tilning fonetik jabhasiga qiziqish va bu borada amalga oshirilgan ilmiy-nazariy hamda amaliy tadqiqotlar o‘zining uzoq tarixiga ega.

---

²⁶ Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 4.

²⁷ Миртожиев М.М. Ўзбек тили фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – Б. 5.

Praga tilshunoslik to‘garagining “Tezis”larida tilning tovush jabha-siga xos tadqiqotlar xususida so‘z yuritilib, lingvistik tadqiqotlarda so‘zlovchining maqsadini ro‘yobga chiqaruvchi akustik timsollarni birinchi, asosiy o‘ringa qo‘yish zarurligi ta’kidlanadi²⁸.

Darhaqiqat, bildiriladigan har qanday fikrlarning ashyoviy qobi-g‘ini akustik birliklar tashkil etadi. Fikrning yaxlit ashyosi jumla (gap) hisoblansa, shu jumlaning ashyosini tovush va tovushlar yig‘indisidan iborat butunlik tashkil etadi. So‘z tarkibidagi tovush qobig‘i hududiy, hatto, individual shaxsiy farqlar bilan idrok etiladi. Bu hol ayrim hududiy tillarning o‘ziga xos jihatlarini ko‘rsatishga xizmat qiladi.

“Tezis”larda: “barcha tillarning fonetik-fonologik tasviri lingvistikaning muhim muammosidir”²⁹ kabi bildirilgan fikrlar o‘zbek shevashunosligi uchun ham taalluqli bo‘lib, shevalarimiz fonologik strukturasi hali qo‘l tegmagan jihatlarini yoritish kun tartibiga qo‘yilishi muqarrardir.

Har qanday fanning tadrijiy – evolyusion tarzda rivojlanishi yangilik emas. Sharqda turkologiya, ayniqsa, dialektologiyaga XI asrdayoq Mahmud Qoshg‘ariy³⁰, keyinchalik, Alisher Navoiy³¹ tomonidan tamal toshi qo‘yilgan bo‘lsa, hozirda ham biz uchun ularning ilmiy qarashlari o‘zbek tilshunosligining mayog‘i sifatida qo‘llanma hisoblanadi.

Turkiy tillarning ilmiy o‘rganilishi o‘zbek tilshunosligi, xususan, o‘zbek dialektologiyasi sohasining rivoj topishida muhim o‘ringa ega. Bu borada professor N.A.Baskakov³² va boshqa ko‘plab turkolog olimlarning ilmiy-nazariy konsepsiyalari turkologiya va o‘zbek shevashunosligi taraqqiyotida alohida ahamiyatga ega.

Ma’lumki, o‘zbek dialektlari arealini o‘rganish sohasida professor E. D. Polivanov salmoqli nazariy va amaliy ishlarni amalga oshirdi va o‘zbek shevalarini birinchilardan bo‘lib tasnif qildi³³.

Professor K. K. Yudaxin³⁴ o‘zbek shevalari genezisida juda katta ahamiyatga ega bo‘lgan tillar interferensiyasiga, xususan, o‘zbek-uyg‘ur va qirg‘iz-

²⁸ Тезисы Пражского лингвистического кружка. В книг. Звегенцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Часть II. - М.: Просвещение, 1965. С. 126.

²⁹ Тезисы Пражского лингвистического кружка. – С. 127.

³⁰ Қошғарий М. Девону лугат-ит турк. (Тарж. ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов). – Тошкент, 1960-1963.

³¹ А. Навоий. Муҳокамат-ул лугатайн. Тўла асарлар тўплами. 16-т. – Тошкент, 1991.

³² Баскаков Н.А. Тюркские языки народов Средней Азии и Казахстана // Народы Ср. Азии и Казахстана. – М., 1962; К вопросу о классификации тюркских языков//Изв. АН СССР. XI Вып. 2. –М., 1952. –С. 121-135.

³³ Поливанов Е.Д. Материалы по грамматике узбекского языка. 1. Введение. – Ташкент: Узгосиздат, 1935; Узбекская диалектология и узбекский литературный язык (к современной стад узбекского языкового строительства). Ташкент, 1933. – 45 с.

³⁴ Юдахин К.К. Узбекско-уйгурские языковые связи // Изв. АН КазССР. – № 86. Серия уйгуро-дунганской культуры. Вып. I. – Алма-Ата, 1950. – С. 28-30; Ўзбек ва уйгур халқлари тилларидаги яқинлик // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1958. – №1. – С. 31-35. Водил қишлоғининг лаҳжаси ҳақида бир неча сўз // Труды

o‘zbek-tojik tillari orasidagi o‘zaro munosabatlar masalasini chuqur o‘rganishga alohida e‘tibor qaratdi. Uning eski turkiy cho‘ziqlik va qadimgi morfologik shakllarni o‘zida saqlagan Qorabuloq, Vodil, Laylak shevalariga, Chig‘atoy tili tovush tizimini o‘rganishga bag‘ishlangan bir qator asarlari maydonga keldi.

Professor A.K.Borovkovning ilmiy ishlarida o‘zbek-tojik tillari-ning o‘zaro munosabati, o‘zbek shevalarining tasnifi va tavsifi, o‘zbek dialektlari fonetikasiga alohida e‘tibor qaratilgan³⁵.

V. V. Reshetov o‘zbek shevalari fonetikasi, transkripsiyasi, o‘zbek milliy tilining dialektal asosi va shu kabi o‘zbek shevashunosligining bir qator muhim masalalarini oydinlashtirdi. U Respublikamizning Toshkent, Marg‘ilon, Namangan kabi bir necha yirik shaharlari shevalarini sinchi-kovlik bilan o‘rgandi. Ilmiy izlanishlari natijasida hozirgi o‘zbek adabiy tiliga asos bo‘lgan Toshkent va Farg‘ona va boshqa o‘zbek shevalarning adabiy tilga bo‘lgan munosabati, ularning o‘ziga xos xususiyatlarini ilmiy asosladi. Olim faqat shahar shevalarini o‘rganish bilan cheklanmay, qipchoq shevalarining o‘ziga xos xususiyatlarini ham batafsil o‘rgandi. U Toshkent viloyatidagi qurama shevalarining lingvistik xususiyatlari tadqiqi moboy-nida to‘plangan materiallar asosida qurama genezisining ilmiy asosini aniqlashga muvaffaq bo‘ldi va qurama shevalarining o‘ziga xos xususiyatlarini, ayniqsa, fonetik sathini atroflicha tasnifladi³⁶.

Sh.Shoabdurahmonov, F.Abdullaev, YA.G‘ulomov, Sh.Afzalov, X.Donyorov, A.Y.Aliev, Q.Muhammadjonov, Y.Ibrohimov³⁷ kabi dialektolog olimla-rimiz o‘zbek shevalarining fonetikasi, leksikasi va grammatikasini o‘rganish borasida muvaffaqiyatli ish olib bordilar.

Shu o‘rinda aytish kerakki, o‘zbek shevalari, ularning fonetikasini o‘rganishda o‘zbek dialektologiyasining o‘z an‘analari, o‘ziga xos tamoyil va asoslari bor. O‘zbek shevalari fonetikasining ilmiy asosda o‘rganilishini E.D.Polivanov, G‘.O.YUnusov, A.K.Borovkov, V.V.Reshetovlar boshlab bergan an‘ana va tendensiyalarni Sh.Shoabdurahmonov, F.Abdullaev, X. Donyorov,

---

САГУ. – Ташкент, 1957; Некоторые особенности Карабулакского говора // *Ўзбек диалектологиясидан материаллар*. – Тошкент, 1957. – С. 31-59.

³⁵ Боровков А.К. Вопросы классификации узбекских говоров // *Изв. АН УзССР*. – Ташкент, 1953. – № 5. – С. 58-74; Таджикско-узбекское двуязычие и вопрос о взаимовлиянии таджикского и узбекского языков // *Учен. зап. института востоковедения*. – № IV. – М., 1952. – С. 164-175; *Узбекский говоры Наманганской области*. – Ташкент, 1963.

³⁶ Решетов В. В. *Ўзбек шевалярининг классификацияси* // *Ўзбек тили ва адабиёти*. – 1966, – №1. – Б. 3-14; *Решетов В.В. К вопросу о термини “курама” и кураминцах*. – *Бюллетен АН Уз ССР*. – Ташкент, 1945. – №5; *Классификации узбекских говоров Ангренской долины*. – *Бюллетен АН Уз ССР*. – Ташкент, 1946. – №7;

³⁷ *Шабдурахманов Ш. Ўзбек шеваляри, улар ҳақида умумий маълумот* // *Ўзбек халқ шеваляри дугати*. – Ташкент, 1971; *Абдуллаев Ф.А. Фонетика Хорезмских говоров*. – Ташкент, 1967; Гулямов Я. Г. Морфология ташкентского говора. Автореф. дис. ... канд. фил. науки. – М., 1954; Афзалов Ш. *Ўзбек тилининг Паркент шеvasи*. *Ўзбек диалектологиясидан материаллар*. 1. – Тошкент, 1957; Донёров Х. *Восточно-кыпчакский (джекающие) говоры и их участие в развитии узбекского литературного языка*. Автореф. дисс. ...докт. фил. науки. – Ташкент, 1977; Алиев А.Ю. *Уйчинский говор узбекского языка*. Авто-реф. дисс. ...канд. фил. наук.

S.Ibrohimov, A.Ishaev, A.Aliev, N.Rajabov, Sh.Nosirov, S.Otamirzaeva, H.Uzoqov, S.Tulyakov va boshqa olimlar davom ettirdilar.

O‘zbek dialektologiyasi sohasida shevalar fonetikasiga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqot ishlarining ko‘lami ortib bordi. Jumladan, A. Ishaevning Mang‘it shevasi fonetikasiga bag‘ishlangan izlanishlarida³⁸ Mang‘it shevasining o‘ziga xos xususiyatlari, fonema va tovushlari, tovush o‘zgarish hodisalari va bo‘g‘inlari haqida batafsil ma’lumot berilgan.

F.Abdullaevning o‘zbek shevalari fonetikasiga bag‘ishlangan dialek-tologik izlanishlari³⁹ o‘zining salmog‘i, ilmiy qimmatini bilan ahamiyatli. Uning o‘zbek shevalari nutq tovushlari va ularning o‘zgarishlari, so‘z urg‘usi xususida chiqargan asosli ilmiy-nazariy fikrlari va xulosalari sheva fonetikasini o‘rganish borsida burilish yasadi.

S. Otamirzaevaning Namangan shevasi fonetikasiga bag‘ishlangan monografiyasida⁴⁰ Namangan shahar shevasining fonetik strukturasi eksperimental tahlillar asosida o‘rganilib, uning boshqa o‘zbek shevalaridan farqli, o‘zigagina xos belgilari aniqlangan.

Bulardan tashqari, A.Turg‘unovning o‘zbek tili Baliqchi guruh shevalarining fonetik strukturasi, H. Hamroevning o‘zbek tili Qashqadaryo shevalarining asosiy fonetik xususiyatlari, D.Abdullaevaning o‘zbek tili Oshoba shevasining fonetik xususiyatlari⁴¹ mavzularidagi tadqiqotlarida ham o‘zbek shevalarining fonetik strukturasi, fonetik hodisalarga oid jarayonlar, fonetik qonuniyatlar dialektal tahlil qilingan.

Keyingi paytlarda o‘zbek dialektologiyasi o‘zbek tilshunosligining ancha mukammal tarmog‘i sifatida shakllangan bo‘lishiga qaramay, soha bo‘yicha amalga oshiriladigan ilmiy izlanishlar ko‘lami sustlashib ketdi.

Barcha o‘zbek shevalari va ularning lisoniy xususiyatlari lingvistik geografiya, areal tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlilga tortilgan deb bo‘lmaydi. Ayniqsa, O‘zbekistonning markaziy va aholisi zich yirik shaharlaridan uzoq joylashgan aholi shevalarini areal o‘rganilishi hali o‘z yakunini topmagan.

---

³⁸ Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Тошкент: Фан, 1990; Манғит шеvasида ассимиляция ва диссимиляция // Тил ва адабиёт масалалари, 1959. – №3. – Б. 52.; Манғит шеvasининг баъзи бир фонетик хусусиятлари. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. II. – Тошкент: Фан, 1961. – 465 б.

³⁹ Абдуллаев Ф. А. Фонетика. – Тошкент: Фан, 1967; Фонетика Хорезмских говоров. – Ташкент, 1967; Хоразм шевалари. – Тошкент: Фан, 1961; Хоразм шевалари таснифи масаласи. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. II. – Тошкент: Фан, 1961.

⁴⁰ Отамирзаева С. Звуковой состав Наманганского говора узбекского языка. – Ташкент, 1963; Экспериментально-фонетическое исследование Наманганского говора узбекского языка. –Ташкент, 1974.

⁴¹ Тургунов А. Фонетическая структура балыкчинской группы говоров узбекского языка: Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Ташкент, 1969; Хамраев Х. Основные фонетические особенности Кашкадаринских говоров узбекского языка. – Ташкент, 1973; Хамраев Х. Основные фонетические особенности Кашкадаринских говоров узбекского языка. – Ташкент, 1973; Абдуллаева Д. Ўзбек тили Ошоба шеvasининг фонетик хусусиятлари. Филол. фан. номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 1999.

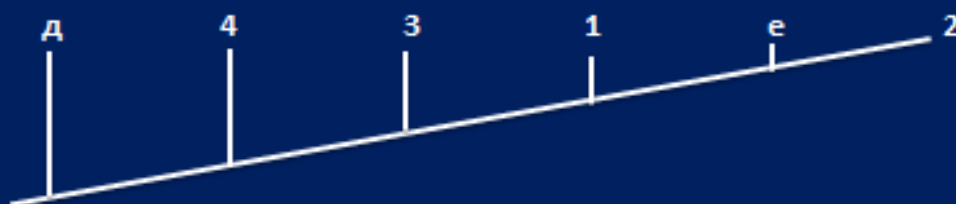
Dialektal faktlarni o‘rganish xalqimiz milliy vakil-larning etnik, mental, ma’naviy va madaniy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Zero, til millatning bebaho qadriyati, Birinchi Prezidentimiz ta’kidlab o‘tganidek: “tilda millat ruhi yashaydi”.

Aniqki, xalq shevalari adabiy tilining yozma yodgorliklariga nisbatan ham qadimiyroq tarixiy manbadir. Bizgacha etib kelgan yozma yodgorliklarda uchramaydigan til faktlari shevalarda saqlanib qolgan. Shuning uchun sheva materiallarini tadqiq etish tilning ontologik tabiatini ochib berish imkonini beradi.

O‘zbek shevalarini o‘rganishda shevalarga xos xususiyatlarni birgina tavsifiy jihatdan emas, balki aniq tarixiy-etimologik, turkiy va boshqa tillarning faktik elementlari asosida qiyosan tadqiq qilinishi va shu nuqtai nazaridan baholanishi ko‘plab tarixiy-lingvistik, dialektologik, lingvogeografik, arealogik va hozirgi adabiy tildagi nazariy va amaliy muammolarning echimini topishda juda katta yordam beradi.

ЖАНУБИЙ-ҒАРБИЙ НАМАНГАН ШЕВАЛАРИ 2-ШИМОЛИЙ ФАРҒОНА ДИАЛЕКТАЛ ЗОНАСИ ТАРКИБИГА КИРАДИ

ПРОФЕССОР АЗИЗ ЖҶРАЕВ ТАДҚИҚИГА АСОСАН 2-ШИМОЛИЙ ФАРҒОНА
ДИАЛЕКТАЛ ЗОНАСИ ҚҶИИДАГИ СХЕМАТИК КҶРИНИШГА ЭҒА:

2 – диалектал зона тури (шимолий Фарғона шевалари); е – диалектал а зона участкаси (Олабуқа – Оқтом – Тўхтагул шевалари); 1 – диалектал зона тури (жануби-шарқий Фарғона шевалари); 3 – диалектал зона тури (жануби-ғарбий Фарғона шевалари); 4 – диалектал зона тури (Тошкент тип шевалар); д – диалектал а зона участкаси (Хўжад – Кўлоб – Қўрғонтепа шевалари).

ИЗОГЛАССА (ЛИНИЯ)

Ўз ва ўзга тил лингвистик белгиларини лингвистик хариталарда ифодаланган ҳолатларни кўрсатувчи ва уларни боғловчи чизиқлар:

Изофонема – фонетик белги; изоморфема – морфологик белги; изогласса – лексик белги.

БОҒЛИҚ ИЗОГЛОССАЛАР

БИР ГЕНЕТИК УМУМИЙЛИККА ЭГА БЎЛГАН ТИЛЛАРДА РИВОЖЛАНАДИ ВА УЛАР ҚИЁСИЙ-ГЕНЕТИК ТАДҚИҚОТЛАР УСУЛИ ОРҚАЛИ АНИҚЛАНАДИ

КОНВЕРГЕНТ ИЗОГЛОССАЛАР

УЗОҚ ДАВРЛАР БИР ХУДУДДА ЯҚИН АЛОҚАДА БЎЛИШ НАТИЖАСИДА АРЕАЛ УМУМИЙЛИКНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ АСОСИДА ҲОСИЛ БЎЛАДИ, БУНДАЙ ИЗОГЛОССАЛАР ТИПОЛОГИК ТАҲЛИЛ УСУЛЛАРИ АСОСИДА ЎРГАНИЛАДИ

ШИМОЛИЙ ФАРҒОНА ДИАЛЕКТАЛ АРЕАЛИ ТАДҚИҚОТЛАРИ:

НАМАНГАН ШАҲАР ШЕВАСИНИ:

В. Наливкин ва М. Наливкина, Е.Д.Поливанов, А.К.Боровков, В.В.Решетов, Ғ.О.Юнусов, С.Отамирзаева, С.Туляков...

ВИЛОЯТ ШЕВАЛАРИ

АРЕАЛИНИ: А.Ю.Алиев, (Уйчи тумани); О. Шарипов (Поп тумани шева морфологияси)

УМУМИЙ ТАСНИФИ:

В. Наливкин ва М. Наливкина, Е.Д.Поливанов, А.К.Боровков, В.В.Решетов, Ғ.О.Юнусов

ФОНЕТИКАСИ:

С.Отамирзаева;

ЛЕКСИКАСИ:

А.Ю. Алиев;

МОРФОЛОГИЯСИ:

С.Туляков.

Ҳ.Шарипов Янгиқўрғон туманининг айрим қишлоқ шевалари ҳақида қисман маълумотлар келтирган. ЖҒН ҳудуд шевалари лексикасига доир батафсил бўлмаган қисқа маълумотлар: А.Ю.Алиев, С. Туляков, О. Шарипов

**1. ҚИПЧОҚ ЛАҲЖАСИГА МАНСУБ ШЕВАЛАР
ГУРУҲИДА:**

**А) “Й” ЛОВЧИЛАР: [ЙҮР] ЮР, [ЙЫЛЭН]
ИЛОН, [ЙЪП] ИП, [ЙУМЭЛЭ] ДУМА-
ЛАМОҚ, [ШӘЙДӘ] ШУ ЕРДА ВА Б.**

**Б) “Ж” ЛОВЧИЛАР: [ЖҮР] ЮР, [ЖӘҢӘ//
ЖЭНГА] ЯНГА, [Ш(Ж)ҮЙТЬП] ШУНДАЙ
ҚИЛИБ, [ЖЪ:ПКЭТТЬИ/ЖЪҒЪБКЭТТЬ/
ШЪ:ПКЭТТЬ] ЧИҚИБ КЕТДИ ВА Б.**

**2. ҚАРЛУҚ ЛАҲЖАСИГА МАНСУБ ШЕВАЛАР
ГУРУҲИДА:**

**[МАН] МЕН, [НИНЭЗЬН] ЯХШИ,
ТУЗУК, [СЭРПӘ//СЭРПӘ]
САРПО, СЕП, [А:ШЪ] АНА ШУ,
[ШЭДӘ] ШУ ЕРДА, [ЙАҢА]
ЯНГА, [МАБУ//МАБЪ] МАНА
БУ ВА БОШҚАЛАР**

3. АРАЛАШ ШЕВАЛАРДА СЎЗЛАШУВЧИЛАР ГУРУҲИДА:

[МЭҶА//МЭҶӘ] МЕНГА,
[НИНЭЗЪН//БИР ЧИРОЙЛИ] ЯХШИ,
ТУЗУК, [БЎҒЧА//БӨХЧА//ТҮЙҮН] АЁЛЛАР
НАРСА СОЛАДИГАН ТУГУН, [САРЬМСОҚ//
СЭМСОҚ] САРИМСОҚПИЁЗ ВА БОШҚА
БИР ҚАНЧА ШУ КАБИ КЎРИНИШЛАР
БИЛАН ФАРҚЛАНИШИНИ
КУЗАТИШИМИЗ МУМКИН

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Решетов V.V., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
2. Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
3. Enazarov T., Karimjonova V. va boshqalar. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.
4. Mirziyoyev Sh. M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2016. - 56 b.
5. Алиев А. Ю., Назаров К. Н. Ўзбек тилининг маҳаллий шевалари бўйича материал тўпловчилар учун методик қўлланма. – Тошкент: 1976.
6. Арёальные исследования в языкознании – Л., 1983
7. Баскаков Н.А. Задачи составления тюркских арёальных исторических диалектологических атласов // Советская тюркология. 1982. Вып. 3. С. 3-9.
8. Бегалиев М. Д. Ўзбек тилининг Қорабулоқ шеvasи лексикаси. – Тошкент: Иқтисод – Молия, 2007.

9. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Тошкент: 1991.
10. Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. – Тошкент: Фан, 1963.
11. Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевадар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2005.
12. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиғи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
13. Решетов В.В. Ўзбек диалектларини монографик ўрганиш // ЎТА. 1960. 1-сон.
14. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1962.
15. Решетов В.В. О диалектной основе узбекского литературного языка // Вопросы языкознания. – Москва, 1955.
16. Решетов В.В. Ўзбек шевадарининг классификацияси // ЎТА, 1966.
17. Шоабдурахмонов Ш.Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевадар.
- Тошкент: Ўқитувчи, 1962.
18. Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981.
19. Жапаров Ш. Кыргыз диалектологияси. – Фрунзе, 1982. 289 с.

8-mavzu

TILLARNING O‘ZARO TA‘SIRI VA O‘TISH ZONALARI HUDUDINING HOSIL BO‘LISH TAMOYILLARI

Reja:

1. Bir-biriga geografik jihatdan yaqin bo‘lgan tillar chegarasi, ularning o‘ziga xos xususiyatlari.
2. O‘tish maydonlarining hosil bo‘lishi va ularning mustaqil tillarga bo‘lgan ta‘sir doirasi.
3. Sheva, lahja va tillarning o‘zaro ta‘sir xususiyatlarining lingvogeografik tavsifi.

4. O‘tish zonolari hududining hosil bo‘lish tamoyillari talqini.

Tayanch tushunchalar: bir-biriga geografik jihatdan yaqin bo‘lgan tillar, til va sheva chegarasi, o‘tish maydonlari, maydon hosil bo‘lishi, shevaning mustaqil tillarga bo‘lgan ta‘sir doirasi, lingvogeografik tavsif.

Shevashunosligimizning tarixi XI asarning mashhur tilshunosi Mahmud Koshg‘riyga borib taqaladi. Uning “Devonu lug‘atit turk” asari turkiy xalqlar shevalarining so‘zligini arab tilida izohlangan mukammal va bebaho boylikdir.

Garchi uzoq vaqtda tilimiz – shevalarimiz bo‘yicha chuqur ilmiy asoslarda tadqiqotlar olib borilmagan bo‘lsa-da, tilimiz ijtimoiy hayotdagi mavqeini saqlab qolganligi va kuchaytirganligi hech ham rad qila olmaydi.

XX asrning 20-80-yillarida, ya‘ni Sho‘ro davrida tilimizga yanada taraqqiy etish uchun katta huquqlar berilmagan bo‘lsa hamki, bir qancha yirik sharqshunos olimlarimizning harakatlari bilan ona tilimiz hamda uning asosiy manbasi bo‘lgan shevalarimiz ilmiy, amaliy asoslarda o‘ganildi.

Xalqimizning muqaddas qadriyatlaridan biri bo‘lgan ona tilimiz o‘zining qonuniy maqomi va himoyasiga ega bo‘ldi. Bu Vatanimiz tarixida tom ma‘nodagi voqea edi. Istiqloq yillarida o‘zbek tilining amalda qo‘llanish doirasi nihoyatda kengaygaydi. Bugungi kunda uni ilmiy asosda o‘rganish va rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar, tilimizning o‘ziga xos xususiyatlariga bag‘ishlangan nazariy va ommabop asarlar va kitoblar, o‘quv qo‘lanmalari, yangi-yangi lug‘atlar chop etilayotgani jamiyat tafakkurini yuksaltirishga o‘z hissasini qo‘shmoqda.

XX asrning 60-70 yillarida o‘zbek dialektologiyasi sohasida yirik monografik asarlarning paydo bo‘lganligi endilikda shevalarimizni qiyosiy-tarixiy va tipologik tadqiqotning hozirgi zamon tilshunosligining aniq va izchil metodlari bilan, til hodisalarining tarqalish chegaralarini aniqlab beruvchi lingvistik geografiya va areal metod bilan ilmiy asosda tekshirish uchun juda katta ilmiy manba, nazariy asos ekanligi ayni haqiqat. Bundan yarim asr avval amalga oshirilgan xalqning asl tili – shevalarning mukammal o‘rganishga kirishilganligi va ayrim shevalarning muhtasar o‘rganilganligi o‘zbek tilshunosligi fanining bugunida o‘zining qimmatli o‘rniga, ahamiyatiga ega ekanligini ko‘rsatib turibdi. O‘sha davrlarda ham o‘zbek xalq shevalari atlasini yaratish masalasini galdagi vazifa qilib kun tartibiga qo‘yilgan edi. Lingvistik geografiya faqat til tarixi va dialektologiya uchungina ahamiyat kasb etib qolmasdan, u xalq tarixi uchun ham juda muhim, chunki lingvistik geografiya muhim tarixiy manba hisoblanadi.

Fan tarixining XX asr 60-70 yillaridan so‘ng o‘zbek shevashunosligi ham, o‘zbek lingvogeografiyasida ham areologik tadqiqotlar, dialektologik ilmiy ekspeditsiyalar, xaritalashtirish ishlari o‘z-o‘zidan to‘xtab qoldi.

Mustaqillik sharofati bilan o‘zbek shevalarini ilmiy asosda, areologik nuqtai nazardan o‘rganish yana qayta jonlana boshladi.

Lingvistik geografiya metodi bilan tilning istalgan aspektini fonetika, (fonologiya), morfologiyag sintaksis, leksika, stilistika kabi aspektlarini tavsif etish mumkin. Areal tilshunoslikning lingvistik geografiya metodlari bilan yaratiladigan sheva lingvoxaritalarida tilning hamma hodisasi o‘z aksini to‘la topa olmasligi mumkin. Davr esa mukammal lingvistik xaritalar yaratilishini, ular asriy bebaho ma‘naviy qadriyatimiz bo‘lgan tilimizning boshlang‘ich va mustahkam poydevori bo‘lgan shevalarning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari haqida batafsil ma‘lumotlar bera oladigan darajada ishlab chiqilishini talab etmoqda. Bugungi takomillashgan axborot texnologiyalari va mukammal texnik jihozlarga ega sharoitlarda bunday ishlarning amalga oshirish imkoniyatlari to‘liq mavjud.

Mamlakatimizda mustaqillik tufayli fan, madaniyat, ta‘lim-tarbiya, texnika, iqtisodiyot, siyosat sohalarida juda katta ijobiy o‘zgarishlar ro‘y berdi va bundan keyin ham ular davom etaveradi.

Til ijtimoiy hodisa bo‘lganligi uchun adabiy tilimizda ham, shevalarimizda ham jamiyat taraqqiyoti bilan birga ko‘plab lisoniy o‘zgarishlar ro‘y bermoqda.

Hozirgi o‘zbek tilshunosligida ro‘y berayotgan ijobiy tamoyillar mahalliy til – shevalarga tegishli o‘zaro farqlarga oid ma‘lumotlarni yig‘ish, ularni qayd etish hamda qiyosiy-tarixiy va lingovogeografik metodlar asosida tavsiflash borasidagi dialektologik izlanishlarning butun taraqqiyoti davomidan shu kunga qadar erishilgan barcha ishlarni nazariy jihatdan idrok qilish muammosi kun tartibiga qo‘yilmoqda.

Bugungi kundagi o‘zbek shevashunosligi, areal tilshunoslik muammolarini tadqiq etish shuni ko‘rsatadiki, unda ayrim shevalar va sheva guruhlari tizimini o‘rganish bilan cheklanilgan. O‘zbek sheva-shunosligada yirik-yirik hududdagi shevalarni tavsifiy, qiyosiy-tarixiy va lingovogeografik jihatdan o‘rganib monografik planda tadqiq etish ehtiyoji sezilmokda.

Dialektal xususiyatlar, shevalarning o‘zaro aralashuvi, adabiy til, matbuot va ma‘rifiy-madaniy muassasalarning ta‘siri natijasida yildan yilga sheva unsurlari kamayib, ular orasidagi farqlar qisqarib, asta-sekin adabiy tilga yaqinlashish, singib borish jarayoni tezlashmoqda. O‘z-o‘zidan bu hol dialektologik materiallarning asta-sekii kamaya borishiga olib kelmoqda. Bu xalqning milliy madaniyati va o‘ziga xosligini ifoda etuvchi vosita bo‘lmish o‘zbek tilini rivojlantirish – boyitish manbalaridan biri va eng muhimi, o‘zbek jonli tili materiallarini, ayniqsa, adabiy tilda uchramaydigan so‘zlarni yig‘ib, saqlab qolish zaruriyati, ularni ham adabiy til mulkiga aylantirilishi bugungi kun uchun dolzarbdir.

Areal tilshunoslik fani hech qachon shevashunoslik va lingvistik geografiya ayro holda, alohidalik asosida ish ko'ra olmaydi. Shevashunoslik va lingvistik geografiya areologiyani tashkil etadi. Shu ikki fan sohasining materiallari asosida ish tashkil qiladi.

Dialektologiya – shevashunoslik, asosan, dala sharoitida ish ko'radi. Lingvogeografiya dialektologiyaga qaraganda ancha aniq – konkret xususiyatga ega. Chunki lingvogeografiya materiallari bilan laboratoriyada va kabinetda shug'ullaniladi. Lingvistik geografiya dialektologiyadan o'sib chiqqandir. Jonli dialektlar qanchalik darajada mavjud bo'lsa, lingvogeografiya dialektologiya bilan shunchalik bog'liq bo'ladi.

Dialektlar o'z xususiyatlarini yo'qotib, adabiy tilga singib ketganidan keyin dialektologiya dala sharoitida ish ko'rish holatidan mahrum bo'ladi va uning o'rmini lingvogeografik tadqiqot egallaydi.

Dialektning lingvogeografik holati uning tashqi ko'rinishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, til xususiyatining turli aspektlari bilan belgilanadi.

Lingvogeografiya bilan dialektologiya makon va zamon omillariga turlicha munosabatda bo'lsa-da, makon omili lingvogeografiyada ham dialektologiyada ham bir xil ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, hududiy omil lingvogeografiyaning asosini tashkil etadi. Chunki, lingvogeografiya keng hudud – maydonga ega bo'lishi va ayni paytda ko'plab fakt – materiallarni qamrab olishi, umumlashtirish hajmining beqiyosligi bilan tasviriy va tahliliy xususiyatga ega bo'lgan dialektologiyadan ajralib turadi.

Lingvistik geografiya umumiy tilshunoslikning bir aspekti sifatida areal-tipologik metod orqali tillar tipologiyasini o'rganish bilan ham, areal tadqiqot metodi bilan ham ish ko'radi. Lingvogeografiyada dialektlar va shevalar chegarasi butunicha aniqlanadi, ayrim fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarning joylashish o'rni belgilanadi hamda tilning dialektal bo'linishi kartinasi va dialektal strukturasi aniqlab chiqiladi.

Dialektologiyaning tekshirish ob'ekti jonli dialektal nutq, dialektal lug'atlar, ilmiy asarlar, qaysi davrga yoki qaysi territoriyaga oidligidan qat'i nazar, umuman dialektal tekstlar tadqiqotidan iborat bo'lsa, lingvistik geografiya lingvistik atlaslar, dialektal lug'atlar, ilmiy tadqiqotlar va ma'lum territoriyagagina oid dialektal tekstlar bilan ish ko'radi.

Dialektologiyada og'zaki nutqni transkripsiyada yozib olish, dialektal tekstlarni izohlash haqida ma'lum dialektal xususiyatlarni o'rganish, dialektal lug'atlar, monografiyalar va dialektal atlaslar tuzish ishi bajariladi. Dialektal atlaslar tuzilishi dialektologiyadan lingvistik geografiyaga o'tish davri hisoblanadi.

Shu bilan birga, bu davr o‘zining naza-riy ahamiyatiga ko‘ra lingvistik geografiya taraqqiyotining dastlabki jarayonidir.

Lingvogeografik tekshirishning asosiy davri tuzilgan atlaslar va boshqa lingvogeografik manbalar ustida olib boriladigan tadqiqot davridir. Dialektologiya tadqiqotida to‘liq til materialiga, to‘liq tekst namunalariga ega bo‘lsa, lingvogeografiya esa, anketalashtirilgan kichik til faktlarigagina tayanadi xolos.

Ma‘lumki, dialektal xususiyatlar asta-sekin iste‘moldan chiqib yo‘qolib ketadi. Ular haqidagi ma‘lumotlar esa, lingvistik atlaslar va yozib olingan teket namunalarida saqlanib qoladi. Demak, yo‘qolib borayotgan lingvistik xususiyatlarni yozib olish dialektologlarning muhim vazifasidir.

Areal tilshunoslik ham, lingvistik geografiya ham quyidagi tushuncha va terminlar bilan ish ko‘radi:

1. Lingvistik atlaslar.	7. Innovatsiya markazi.
2. Mos hodisalar.	8. Irradiatsiya.
3. Areallar.	9. Lingvogeografik kartalar.
4. Izoglossalar.	10. Kartalashtirish va
5. Til lanshafti.	boshqalar.
6. Aralash zonalar.	

Demak, dialektologiya – shevashunoslikda:

- dialektologiya – shevashunoslik, asosan, dala sharoitida, lingvistik ekepeditsiyalar orqali ish ko‘radi;
- milliy tilning asosini tashkil etuvchi dialektlarning fonetik, leksik, grammatik xususiyatlari o‘rganiladi;
- shevalar bo‘yicha lingvistik tushuncha va tasavvurlar xosil qilinadi;
- shevalarni o‘rganish metodlari va sheva vakillaridan ma‘lumotlar olish, ularni to‘plash yo‘l-yo‘riqlari bilan shug‘ullaniladi;
- adabiy til va dialekt munosabatlari to‘g‘risida tushuncha xosil qilinadi.

Lingvistik geografiyada:

- lingvogeografiya materiallar bilan laboratoriyada va kabinetda shug‘ullaniladi;
- til hodisalarining tarqalish chegaralari, joylashish o‘rni va tilning dialektal bo‘linishi o‘rganiladi;
- areal-tipologik metod orqali tillar tipologiyasi aniqlaniladi;
- areal tadqiqot metodi bilan ham ish ko‘riladi;
- dialektlar va shevalar butunicha aniqlanib tekshiriladi;
- hududiy (regional) va ma‘lum bir, ayrim olingan kenglik, maydonlar (zonalar) dialektologik atlaslari tuzish ishlarini amalga oshiriladi.

Areal tilshunoslikda:

- mustaqil holda dialektologik va lingovogeografik asoslar orqali til maydon va kengliklari o'rganiladi:

- tilda turli omillar sababli paydo bo'lgan lingvistik hodisalar – izoglassa chiziqlarini haritalashtirish, til lanshaftlarini belgilash vazifalari amalga oshiriladi;

- bog'liq va konvergent izoglassalar til faktlari asosida zamon va makonga bog'liq holda o'rganiladi.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Решетов V.V., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.

2. Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.

3. Enazarov T., Karimjonova V. va boshqalar. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.

4. Mirziyoyev Sh. M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2016. - 56 b.

5. Алиев А. Ю., Назаров К. Н. Ўзбек тилининг маҳаллий шевалари бўйича материал тўпловчилар учун методик қўлланма. – Тошкент: 1976.

6. Ареальные исследования в языкознании – Л., 1983

7. Баскаков Н.А. Задачи составления тюркских ареальных исторических диалектологических атласов // Советская тюркология. 1982. Вып. 3. С. 3-9.

8. Бегалиев М. Д. Ўзбек тилининг Қорабулоқ шеvasи лексикаси. – Тошкент: Иқтисод – Молия, 2007.

9. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Тошкент: 1991.

10. Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. – Тошкент: Фан, 1963.

11. Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2005.

12. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.

13. Решетов В.В. Ўзбек диалектларини монографик ўрганиш // ЎТА. 1960. 1-сон.

14. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1962.

15. Решетов В.В. О диалектной основе узбекского литературного языка // Вопросы языкознания. – Москва, 1955.

16. Решетов В.В. Ўзбек шеваларининг классификацияси // ЎТА, 1966.

17. Шоабдурахмонов Ш.Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари.
– Тошкент: Ўқитувчи, 1962.

18. Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981.

9-mavzu

AREAL LINGVISTIKADA XARITALASHTIRISH MUAMMOSI

Reja:

1. Atlas xaritalar asosida maʼlum sheva, lahja va tilning tarqalish koʻlamini oʻrganish.

2. Uning qoʻshni tillar bilan yaqinlik darajasi.

3. Areal lingvistik tadqiqotlarda xaritalashtirishda izoglassa, izofonema, izomorfema, izoleksema kabi terminlarning roli masalasi.

4. Hududiy jamoalarning dialektlari bilan bogʻligining muhim muammolari.

Lingvogeografik tekshirishning asosiy davri tuzilgan atlaslar va boshqa lingvogeografik manbalar ustida olib boriladigan tadqiqot davridir. Dialektologiya tadqiqotida toʻliq til materialiga, toʻliq tekst namunalariga ega boʻlsa, lingvogeografiya esa, anketalashtirilgan kichik til faktlarigagina tayanadi xolos.

Maʼlumki, dialektal xususiyatlar asta-sekin isteʼmoldan chiqib yoʻqolib ketadi. Ular haqidagi maʼlumotlar esa, lingvistik atlaslar va yozib olingan teket namunalarida saqlanib qoladi. Demak, yoʻqolib borayotgan lingvistik xususiyatlarni yozib olish dialektologlarning muhim vazifasidir.

Areal tilshunoslik ham, lingvistik geografiya ham quyidagi tushuncha va terminlar bilan ish koʻradi:

1. Lingvistik atlaslar.

2. Mos hodisalar.

3. Areallar.

4. Izoglossalar.

5. Til lanshafti.

6. Aralash zonalar.

7. Innovatsiya markazi.

8. Irradiatsiya.

9. Lingvogeografik kartalar.

10. Kartalashtirish va
boshqalar.

Demak, lingvistik geografiyada:

- lingvogeografiya materiallar bilan laboratoriyada va kabinetda shugʻullaniladi;
- til hodisalarining tarqalish chegaralari, joylashish oʻrni va tilning dialektal boʻlinishi oʻrganiladi;
- areal-tipologik metod orqali tillar tipologiyasi aniqlaniladi;
- areal tadqiqot metodi bilan ham ish koʻriladi;
- dialektlar va shevalar butunicha aniqlanib tekshiriladi;
- hududiy (regional) va maʼlum bir, ayrim olingan kenglik, maydonlar (zonalar) dialektologik atlaslari tuzish ishlarini amalga oshiriladi.

Analiz va sintez, qiyosiy va boshqa koʻplab metodlarga asosan, “Areal tilshunoslik”da:

- mustaqil holda dialektologik va lingvogeografik asoslar orqali til maydon va kengliklari oʻrganiladi:
- tilda turli omillar sababli paydo boʻlgan lingvistik hodisalar – izoglassa chiziqlarini haritalashtirish, til lanshaftlarini belgilash vazifalari amalga oshiriladi;
- bogʻliq va konvergent izoglassalar til faktlari asosida zamon va makonga bogʻliq holda oʻrganiladi.

Oʻzbek xalq shevalari rang-barang xususiyatlarni oʻzida ifoda etadi. Ularning xaritalardagi koʻrinishi til oʻrganuvchilar uchun tilshunoslik va dialektologik qonuniyatlarni tushuntirishda juda qoʻl keladi. Lingvistik xaritalarda koʻrsatilgan dialektal xususiyatlar va ularning tarqalishi tilshunoslarga ayrim til hodisalarining tarixiy taraqqiyoti, oʻzbek milliy tilining shakllanish jarayonlari, adabiy til takomili kabi talay masalalarni yanada chuqurroq va mukammalroq oʻrganish imkonini beradi.

Lingvistik hodisalarning muayyan kenglikda tarqalishi va tillararo (dialektlararo) munosabatlarni lingvistik geografiya metodlari asosida oʻrganuvchi, asosiy tamoyillari til xususiyatlarining hududiy boʻlinishini tavsiflash va izoglassalarni talqin qilish, dialektlar, tillar va areal jamoalar (til ittifoqlari) oʻrtasida oʻzaro taʼsir maydonlarini (areal-larini) aniqlash boʻlgan areal lingvistika sohasida ham bugungi oʻzbek tilshunosligida bajariladigan vazifalar talaygina.

Oʻzbek tilini areal nuqtai nazardan oʻrganishda A.Joʻraev⁴², Q.Muhammadjonov⁴³ singari olimlar samarali mehnat qildilar. Ayniqsa, bu sohada oʻzbek

---

⁴² Джураев А. Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: Фан, 1991.

⁴³ Муҳаммаджонов Қ. Ареальное исследование узбекских говоров южного Казгистана. Автореф. дисс. ...докт. фил. наук. – Ташкент, 1988; Жанубий Қозғистондаги ўзбек шевалари. Тошкент: Фан, 1981.

tilini areal o'rganilishining nazariy asoslarini batafsil yoritib bergan professor A.B.Jo'raev xizmatlari alohida e'tiborga loyiq.

Zahmatkash o'zbek tilshunosi, ona tilimiz fidoyisi, til ilmi targ'i-botchisi Abdulhamid Nurmonov o'zining "O'zbek dialektologiyasining shakllanishi va rivojlanishi" nomli maqolasida "o'zbek mahalliy shevalarini o'rganishda "Chig'atoy gurungi" olg'a surgan g'oya katta xizmat qildi. Bunga ko'ra "tilimizning adabiyligi arabiylikida emas, o'zidadir, shuni tirguzmak", "tilimiz qoidalarini tatarcha yoxud usmonlicha emas, tilimizning o'zidan olmoq" kerak edi. Shuning uchun "xalq og'zida yurgan so'zlarni, xalq adabiyoti bo'lg'on ertaklar, maqollar yig'ib tekshirmak lozim" degan qarorga keladi. Natijada jonli xalq tilining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga bel bog'lanadi" deb ta'kidlagan edi⁴⁴. Olim o'zbek shevashunosligi taraqqiyoti uchun munosib ulush qo'shgan fan fidoyilari va ularning asarlari haqidagi fikrlari yakunida: "o'zbek dialektologiyasining keng front bo'ylab ravnaq topishi o'zbek tilini lingvistik xaritalashtirish imkoniyatini yaratdi. Shuningdek, lingvogeografik va areal tadqiqotlar olib borishga qulay sharoit tug'dirdi. A.Shermatovning lingvogeografiyaga, A.B.Jo'raevning areal lingvistikaga doir tadqiqotlarining dunyoga kelishi o'zbek til-shunosligining katta yutug'i" ekanligini ko'rsatib o'tgan edi⁴⁵.

Darhaqiqat, A.B.Jo'raevning samarali ilmiy izlanishlari o'zbek areal lingvistikasi sohasida amalga oshirilgan yagona ish sifatida ahamiyatli ekanligini e'tirof etish lozim.

Aslida, o'zbek areal lingvistik tadqiqotlarining nazariy asoslari Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'ot-it turk", Alisher Navoiyning "Muhokamat-ul lug'atayn" asarlari bilan birgalikda maydonga kelgan.

O'zbek shevalarini areal lingvistik metodlari asosida o'rganish professor A.K.Borovkovning Farg'ona vodiysi shevalaridan materiallar to'plashdan boshlangan. Lekin o'sha vaqtlarda respublikada dialektologik ishlarni birlashtiruvchi yagona markazning yo'qligi bu materiallarni ishlab chiqish va xaritalarga ko'chirish imkonini bermadi. Oradan ma'lum vaqt o'tgandan keyin, o'zbek shevalari xususiyatlarini xaritalashtirish va areallarini belgilash ishi yana kun tartibiga qo'yildi.

E.D.Polivanov, G'.O.Yunusov, I.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov kabi tilshunoslar o'zbek areal tilshunosligi sohasini ilmiy

---

⁴⁴ Нурмонов А. Танланган асарлар. – Тошкент: Akademnashr, 2-жилд, 2012. – Б. 425.

⁴⁵ Нурмонов А. Танланган асарлар. – Тошкент: Akademnashr, 2-жилд, 2012. – Б.426.

asarlari, asosli manba – materiallar bilan boyitib, uning rivojlanishiga, takomillashishiga munosib hissa qo‘shdilar.

O‘zbek dialektlari arealini xaritalashtirishda professor V.V.Reshe-tovning xizmatlarini alohida e‘tirof etish kerak. U Toshkent viloyatining Angren hududida dialektologik tadqiqotlar olib bordi va Ohangaron vohasidagi shevalarda uchraydigan fonetik, leksik va grammatik farqlarni xaritagga ko‘chirdi. O‘zbek dialektologiyasida birinchi bo‘lib o‘zbek qurama shevalarning 49 ta lingvistik xaritasini tuzdi. Bu kartalar negadir hozirgacha nashr qilinmadi⁴⁶.

Kishilar o‘rtasida bevosita aloqa vazifasini bajaruvchi til tovush yoki tovushlar kompleksi orqali o‘z ifodasini topadi. O‘zbek tilshunosi M.M.Mirtojiev to‘g‘ri ta’kidlagandek: “Ma’lum tovush yoki tovushlar kompleksida ma’no yoki maqsadning ifoda topishi lug‘aviy birlik, lug‘at, lek-sika hisoblanadi. Shu leksikaning ma’lum grammatik qonuniyatlar asosida kommunikasiyaga kirishuvi nutq, ya’ni tildir. Bu o‘rinda tilning uch bos-qichdagi tarkibiy qismi haqida gap boradi: tilning material manbai – tovushlar; shu material manbaini o‘z vositasida tashishi – leksika, lug‘at; o‘sha leksikaning kishilar muloqatga kirishuvi uchun o‘zaro kommunikativ aloqada bo‘lish qonuniyati – grammatika... Tovush tilni namoyon etuvchi materialdir”⁴⁷. Shu boisdan ham tilning fonetik jabhasiga qiziqish va bu borada amalga oshirilgan ilmiy-nazariy hamda amaliy tadqiqotlar o‘zining uzoq tarixiga ega.

Praga tilshunoslik to‘garagining “Tezis”larida tilning tovush jabhasiga xos tadqiqotlar xususida so‘z yuritilib, lingvistik tadqiqotlarda so‘zlovchining maqsadini ro‘yobga chiqaruvchi akustik timsollarni birinchi, asosiy o‘ringa qo‘yish zarurligi ta’kidlanadi⁴⁸.

Darhaqiqat, bildiriladigan har qanday fikrlarning ashyoviy qobi-g‘ini akustik birliklar tashkil etadi. Fikrning yaxlit ashyosi jumla (gap) hisoblansa, shu jumlaning ashyosini tovush va tovushlar yig‘indisidan iborat butunlik tashkil etadi. So‘z tarkibidagi tovush qobig‘i hududiy, hatto, individual shaxsiy farqlar bilan idrok etiladi. Bu hol ayrim hududiy tillarning o‘ziga xos jihatlarini ko‘rsatishga xizmat qiladi.

“Tezis”larda: “barcha tillarning fonetik-fonologik tasviri lingvis-

---

⁴⁶ Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 4.

⁴⁷ Миртожиев М.М. Ўзбек тили фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – Б. 5.

⁴⁸ Тезисы Пражского лингвистического кружка. В книге Звегенцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Часть II.- М.: Просвещение, 1965. С. 126.

tikaning muhim muammosidir”⁴⁹ kabi bildirilgan fikrlar o‘zbek shevashunosligi uchun ham taalluqli bo‘lib, shevalarimiz fonologik strukturasiidagi hali qo‘l tegmagan jihatlarni yoritish kun tartibiga qo‘yilishi muqarrardir.

Har qanday fanning tadrijiy – evolyusion tarzda rivojlanishi yangilik emas. Sharqda turkologiya, ayniqsa, dialektologiyaga XI asrdayoq Mahmud Qoshg‘ariy⁵⁰, keyinchalik, Alisher Navoiy tomonidan tamal toshi qo‘yilgan bo‘lsa, hozirda ham biz uchun ularning ilmiy qarashlari o‘zbek tilshunosligining mayog‘i sifatida qo‘llanma hisoblanadi⁵¹.

Turkiy tillarning ilmiy o‘rganilishi o‘zbek tilshunosligi, xususan, o‘zbek dialektologiyasi sohasining rivoj topishida muhim o‘ringa ega. Bu borada professor N.A.Baskakov⁵² va boshqa ko‘plab turkolog olimlarning ilmiy-nazariy konsepsiyalari turkologiya va o‘zbek shevashunosligi taraqqiyotida alohida ahamiyatga ega.

Ma‘lumki, o‘zbek dialektlari arealini o‘rganish sohasida professor E. D. Polivanov salmoqli nazariy va amaliy ishlarni amalga oshirdi va o‘zbek shevalarini birinchilardan bo‘lib tasnif qildi⁵³.

Professor K. K. Yudaxin⁵⁴ o‘zbek shevalari genezisida juda katta ahamiyatga ega bo‘lgan tillar interferensiyasiga, xususan, o‘zbek-uyg‘ur va qirg‘iz-o‘zbek-tojik tillari orasidagi o‘zaro munosabatlar masalasini chuqur o‘rganishga alohida e‘tibor qaratdi. Uning eski turkiy cho‘ziqlik va qadimgi morfologik shakllarni o‘zida saqlagan Qorabuloq, Vodil, Laylak shevalariga, Chig‘atoy tili tovush tizimini o‘rganishga bag‘ishlangan bir qator asarlari maydonga keldi.

Professor A.K.Borovkovning ilmiy ishlarida o‘zbek-tojik tillarining o‘zaro munosabati, o‘zbek shevalarining tasnifi va tavsifi, o‘zbek dialektlari fonetikasiga alohida e‘tibor qaratilgan⁵⁵.

---

⁴⁹ Тезисы Пражского лингвистического кружка. – С. 127.

⁵⁰ Қошғарий М. Девону луғат-ит турк. (Тарж. ва нашрга тайёрловчи С.Муталибов). – Тошкент, 1960-1963.

⁵¹ А. Навоий. Муҳокамат-ул луғатайн. Тўла асарлар тўплами. 16-т. – Тошкент, 1991.

⁵² Баскаков Н.А. Тюркские языки народов Средней Азии и Казахстана // Народы Ср. Азии и Казахстана. – М., 1962; К вопросу о классификации тюркских языков//Изв. АН СССР. XI Вып. 2. –М., 1952. –С. 121-135.

⁵³ Поливанов Е.Д. Материалы по грамматике узбекского языка. 1. Введение. – Ташкент: Узгосиздат, 1935; Узбекская диалектология и узбекский литературный язык (к современной стад узбекского языкового строительства). Ташкент, 1933. – 45 с.

⁵⁴ Юдахин К.К. Узбекско-уйгурское языковые связи // Изв. АН КазССР. – № 86. Серия уйгуро-дунганской культуры. Вып. I. – Алма-Ата, 1950. – С. 28-30; Ўзбек ва уйгур халқлари тилларидаги яқинлик // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1958. – №1. – С. 31-35. Водил қишлоғининг лаҳжаси ҳақида бир неча сўз // Труды САГУ. – Ташкент, 1957; Некоторые особенности Карабулакского говора // Ўзбек диалектологиясидан материаллар. – Тошкент, 1957. – С. 31-59.

⁵⁵ Боровков А.К. Вопросы классификации узбекских говоров // Изв. АН УзССР. – Ташкент, 1953. – № 5. – С. 58-74; Таджикско-узбекское двуязычие и вопрос о взаимовлиянии таджикского и узбекского языков // Учен. зап. института востоковедения. – № IV. – М., 1952. – С. 164-175; Узбекский говоры Наманганской области. – Ташкент, 1963.

V. V. Reshetov o'zbek shevalari fonetikasi, transkripsiyasi, o'zbek milliy tilining dialektal asosi va shu kabi o'zbek shevashunosligining bir qator muhim masalalarini oydinlashtirdi. U Respublikamizning Toshkent, Marg'ilon, Namangan kabi bir necha yirik shaharlari shevalarini sinchi-kovlik bilan o'rgandi. Ilmiy izlanishlari natijasida hozirgi o'zbek adabiy tiliga asos bo'lgan Toshkent va Farg'ona va boshqa o'zbek shevalarning adabiy tilga bo'lgan munosabati, ularning o'ziga xos xususiyatlarini ilmiy asosladi. Olim faqat shahar shevalarini o'rganish bilan cheklanmay, qipchoq shevalarining o'ziga xos xususiyatlarini ham batafsil o'rgandi. U Toshkent viloyatidagi qurama shevalarining lingvistik xususiyatlari tadqiqi moboy-nida to'plangan materiallar asosida qurama genezisining ilmiy asosini aniqlashga muvaffaq bo'ldi va qurama shevalarining o'ziga xos xususiyatlarini, ayniqsa, fonetik sathini atroflicha tasnifladi⁵⁶.

Sh.Shoabdurahmonov, F.Abdullaev, YA.G'ulomov, Sh.Afzalov, X.Donyorov, A.Y.Aliev, Q.Muhammadjonov, Y.Ibrohimov⁵⁷ kabi dialektolog olimlarimiz o'zbek shevalarining fonetikasi, leksikasi va grammatikasini o'rganish borasida muvaffaqiyatli ish olib bordilar.

Shu o'rinda aytish kerakki, o'zbek shevalari, ularning fonetikasini o'rganishda o'zbek dialektologiyasining o'z an'analari, o'ziga xos tamoyil va asoslari bor. O'zbek shevalari fonetikasining ilmiy asosda o'rganilishini E.D.Polivanov, G'O.Yunusov, A.K.Borovkov, V.V.Reshetovlar boshlab bergan an'ana va tendensiyalarni Sh.Shoabdurahmonov, F.Abdullaev, X. Donyorov, S.Ibrohimov, A.Ishaev, A.Aliev, N.Rajabov, Sh.Nosirov, S.Otamirzaeva, H.Uzoqov, S.Tulyakov va boshqa olimlar davom ettirdilar.

O'zbek dialektologiyasi sohasida shevalar fonetikasiga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishlarining ko'lamini ortib bordi. Jumladan, A. Ishaevning Mang'it shevasi fonetikasiga bag'ishlangan izlanishlarida⁵⁸ Mang'it shevasining o'ziga xos xususiyatlari, fonema va tovushlari, tovush o'zgarish hodisalari va bo'g'inlari haqida batafsil ma'lumot berilgan.

---

⁵⁶ Решетов В. В. Ўзбек шевалярининг классификацияси // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1966, – №1. – Б. 3-14; Решетов В.В. К вопросу о термине “курама” и кураминцах. – Бюллетен АН Уз ССР. – Ташкент, 1945. – №5; Классификации узбекских говоров Ангренойской долины. – Бюллетен АН Уз ССР. – Ташкент, 1946. – №7;

⁵⁷ Шаабдурахманов Ш. Ўзбек шевалари, улар ҳақида умумий маълумот // Ўзбек халқ шевалар лугати. – Ташкент, 1971; Абдуллаев Ф.А. Фонетика Хорезмских говоров. – Ташкент, 1967; Гулямов Я. Г. Морфология ташкентского говора. Автореф. дис. ... канд. фил. науки. – М., 1954; Афзалов Ш. Ўзбек тилининг Паркент шеvasи. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 1. – Тошкент, 1957; Донёров Х. Восточно-кыпчакский (джекающие) говоры и их участие в развитии узбекского литературного языка. Автореф. дисс. ...докт. фил. науки. – Ташкент, 1977; Алиев А.Ю. Уйчинский говор узбекского языка. Авто-реф. дисс. ...канд. фил. наук.

⁵⁸ Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Тошкент: Фан, 1990; Манғит шеvasида ассимиляция ва диссимиляция // Тил ва адабиёт масалалари, 1959. – №3. – Б. 52.; Манғит шеvasининг баъзи бир фонетик хусусиятлари. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. II. – Тошкент: Фан, 1961. – 465 б.

F.Abdullaevning o‘zbek shevalari fonetikasiga bag‘ishlangan dialek-tologik izlanishlari⁶⁰ o‘zining salmog‘i, ilmiy qimmatini bilan ahamiyatli. Uning o‘zbek shevalari nutq tovushlari va ularning o‘zgarishlari, so‘z urg‘usi xususida chiqargan asosli ilmiy-nazariy fikrlari va xulosalari sheva fonetikasini o‘rganish borsida burilish yasadi.

S. Otamirzaevaning Namangan shevasi fonetikasiga bag‘ishlangan monografiyasida⁶¹ Namangan shahar shevasining fonetik strukturasi eksperimental tahlillar asosida o‘rganilib, uning boshqa o‘zbek shevalaridan farqli, o‘zigagina xos belgilari aniqlangan.

Bulardan tashqari, A.Turg‘unovning o‘zbek tili Baliqchi guruh shevalarining fonetik strukturasi, H. Hamroevning o‘zbek tili Qashqadaryo shevalarining asosiy fonetik xususiyatlari, D.Abdullaevaning o‘zbek tili Oshoba shevasining fonetik xususiyatlari⁶² mavzularidagi tadqiqotlarida ham o‘zbek shevalarining fonetik strukturasi, fonetik hodisalarga oid jarayonlar, fonetik qonuniyatlar dialektal tahlil qilingan.

Keyingi paytlarda o‘zbek dialektologiyasi o‘zbek tilshunosligining ancha mukammal tarmog‘i sifatida shakllangan bo‘lishiga qaramay, soha bo‘yicha amalga oshiriladigan ilmiy izlanishlar ko‘lami sustlashib ketdi.

Barcha o‘zbek shevalari va ularning lisoniy xususiyatlari lingvistik geografiya, areal tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlilga tortilgan deb bo‘lmaydi. Ayniqsa, O‘zbekistonning markaziy va aholisi zich yirik shaharlaridan uzoq joylashgan aholi shevalarini areal o‘rganilishi hali o‘z yakunini topmagan. Dialektal faktlarni o‘rganish xalqimiz milliy vakil-larning etnik, mental, ma’naviy va madaniy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Zero, til millatning bebaho qadriyati, Birinchi Prezi-dentimiz ta’kidlab o‘tganidek: “tilda millat ruhi yashaydi”.

Aniqki, xalq shevalari adabiy tilining yozma yodgorliklariga nisbatan ham qadimiyroq tarixiy manbadir. Bizgacha etib kelgan yozma yodgorliklarda uchramaydigan til faktlari shevalarda saqlanib qolgan. Shuning uchun sheva materiallarini tadqiq etish tilning ontologik tabiatini ochib berish imkonini beradi.

---

⁶⁰ Абдуллаев Ф. А. Фонетика. – Тошкент: Фан, 1967; Фонетика Хорезмских говоров. – Тошкент, 1967; Хоразм шевалари. – Тошкент: Фан, 1961; Хоразм шевалари таснифи масаласи. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. II. – Тошкент: Фан, 1961.

⁶¹ Отамирзаева С. Звуковой состав Наманганского говора узбекского языка. – Тошкент, 1963; Экспериментально-фонетическое исследование Наманганского говора узбекского языка. – Тошкент, 1974.

⁶² Тургунов А. Фонетическая структура балыкчинской группы говоров узбекского языка: Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Тошкент, 1969; Хамраев Х. Основные фонетические особенности Кашкадаринских говоров узбекского языка. – Тошкент, 1973; Хамраев Х. Основные фонетические особенности Кашкадаринских говоров узбекского языка. – Тошкент, 1973; Абдуллаева Д. Ўзбек тили Ошоба шеvasининг фонетик хусусиятлари. Филол. фан. номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 1999.

O'zbek shevalarini o'rganishda shevalarga xos xususiyatlarni birgina tavsifiy jihatdan emas, balki aniq tarixiy-etimologik, turkiy va boshqa tillarning faktik elementlari asosida qiyosan tadqiq qilinishi va shu nuqtai nazaridan baholanishi ko'plab tarixiy-lingvistik, dialektologik, lingvogeografik, arealogik va hozirgi adabiy tildagi nazariy va amaliy muammolarning echimini topishda juda katta yordam beradi.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981.
2. Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
3. Enazarov T., Karimjonova V. va boshqalar. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.
4. Mirziyoyev Sh. M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2016. - 56 b.
5. Алиев А. Ю., Назаров К. Н. Ўзбек тилининг маҳаллий шевалари бўйича материал тўпловчилар учун методик қўлланма. – Тошкент: 1976.
6. Арёальные исследования в языкознании – Л., 1983
7. Баскаков Н.А. Задачи составления тюркских арёальных исторических диалектологических атласов // Советская тюркология. 1982. Вып. 3. С. 3-9.
8. Бегалиев М. Д. Ўзбек тилининг Қорабулоқ шеvasи лексикаси. – Тошкент: Иқтисод – Молия, 2007.
9. Джураев А.Б. Теоретические основы арёального исследования узбекоязычного массива. – Тошкент: 1991.
10. Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. – Тошкент: Фан, 1963.
11. Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2005.
12. Ражабов Н. Ўзбек шевашуносилиги. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
13. Решетов В.В. Ўзбек диалектларини монографик ўрганиш // ЎТА. 1960. 1-сон.
14. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1962.
15. Решетов В.В. О диалектной основе узбекского литературного языка // Вопросы языкознания. – Москва, 1955.
16. Решетов В.В. Ўзбек шеваларининг классификацияси // ЎТА, 1966.

17. Шоабдурахмонов Ш.Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари.
– Тошкент: Ўқитувчи, 1962.

18. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси.
– Тошкент: Ўқитувчи, 1978.

10- mavzu

IKKI TIL O‘TISH ZONALARINING TA‘SIRIDA ULARDAGI O‘ZGARISHLAR

Reja:

1. Tillamirig o‘tish zonolari.
2. Tebranish hududidagi tillarning fonetik belgilari. Undosh fonemalar va fonetik hodisalar talqini.
3. O‘zaro ta‘sir doirasidagi tillarning farq qiladigan ba‘zi xarakterli lug‘aviy xususiyatlari. Ikki til o‘tish zonalarida antonim, omonim, sinonim, ko‘p ma‘noli, eskirgan, tarixiy so‘zlar va neologizmlarning o‘ziga xosligi. Ikki til o‘tish zonalarida dialektal frazeologiya hamda ularning dialektlararo qo‘llanishi.
4. So‘z turkumlari va ularga xos xususiyatlar tavsifi. Sintaksis. Ikki til o‘tish zonalarida dialektal sintaksis masalalari.
5. Dialektal sintaksisda so‘z birikmasi va gaplardagi o‘ziga xosliklar.

Mustaqil O‘zbekistonimizda fan va madaniyatning taraqqiyoti adabiy til mavqeini kundan kunga oshirmoqda. Buning natijasida mahalliy til – shevalarning fonetik, leksik va grammatik tarkibida o‘zgarishlar, tora-yishlar sodir bo‘lmoqda. Shuning uchun dialekt va shevalarga xos fonetik-fonologik xususiyatlarni qayd qilish, barcha lingvistik tomonlarini chuqur tavsifiy-qiyosiy, qiyosiy-tarixiy, mental tamoyillar asosida atroflicha o‘rganish, tadqiq qilish hozirgi zamon o‘zbek tili taraqqiyotini va shu til egasi bo‘lgan xalqlar tarixi, tilietnografiyasini o‘rganishda muhim nazariy va amaliy ma’lumotlar beradi. Zero, ...odamzod borki, avlodajdodi kimligini, nasl-nasabini, o‘zi tug‘ilib voyaga etgan qishloq, shahar, xullaski, Vatanimizning tarixini bilishni istaydi⁶³. Til har qanday millatning jonli, tirik tarixidir.

Shevalarni o‘rganish tilshunoslarga til yuragining qanday urishini o‘z quloqlari bilan eshitishga imkon beradi (G. Ostgov, K. Brutman), degan fikrni bildirgan olimlar juda ham haqlidirlar. Chunki shevashunos bevosita xalq orasida yurib, u bilan birga nafas olib, o‘z imkoniyati, iqtidori va kuch-qudratini ishga

---

⁶³ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ // Мулоқот. – Тошкент, 1998. – № 5. – Б. 3.

solib,... xalq og‘zidan shevaga xos so‘zlarni yozib olib, unga sayqal berib, kelgusi avlodga qoldirishga harakat qiladi⁶⁴.

Xalqning jonli tili – shevalarini o‘rganish, bir tilning o‘ziga xos boshqa tillarda uchramaydigan jihatlari yoki ularni bir-biri bilan tutashtiruvchi nuqtalarini topish tilning ontologik tabiatini ochib berishga yordam beradi. O‘zbek adabiy tili taraqqiyotida ichki omil sifatida belgilangan hamda uning takomillashishida alohida o‘rin tutuvchi o‘zbek shevalarning lisoniy xususiyatlarini ilmiy o‘rganish har qanday me‘yor-lashgan adabiy tilning barcha sathlaridagi nazariy va amaliy qonuni-yatlarini to‘laqonli aniqlash, ular haqidagi mukammal va aniq qoida, ta‘rif, xulosalar chiqarishda asosiy va muhim vazifalarni bajaradi. Shu nuqtai nazardan, o‘zbek adabiy tilining taraqqiyotida muhim rol o‘ynagan o‘zbek shevalari sistemasida janubi-g‘arbiy Namangan shevalarining tutgan o‘rnini lisoniy jarayonlar orqali belgilash hamda ular orqali asosli xulosa va to‘xtamlarga kelish mumkin.

Janubi-g‘arbiy Namangan shevalari o‘zbek shevalarining kichik bir bo‘lagi hisoblanadi. Sheva vakillari bir hududda yashashlariga qaramasdan, har bir shoxobcha o‘ziga xos fonetik, leksik va morfologik xususiyatlarga ega. Sheva areali umumo‘zbek shevalarining fonetik, leksik, grammatik strukturasiidagi umumiy o‘xshashliklarga mos ko‘rinishlarga ega bo‘lsa-da, ulardan ayrim quyidagi fonetik-leksik xususiyatlari bilan farqlanadi:

1) qipchoq lahjasiga mansub shevalar guruhida: a) “y”lovchilar: [yʏr] yur, [yʏlɔn] ilon, [yʏp] ip, [yʏmɔlɔ] dumalamoq, [shəydə] shu erda va b.; b) “j” lovchilar: [jʏr] yur, [jəŋə//jəŋa] yanga, [shyytʏp] shunday qilib, [jʏ:pkettʏi//jʏgʏbkettʏ] chiqib ketdi va b.;

2) qarluq lahjasiga mansub shevalar guruhida: [man] men, [ninɔzn] yaxshi, tuzuk, [sɔrpə//sərpə] sarpo, sep, [a:shʏ] ana shu, [shedə] shu erda, [yaŋa] yanga, [maby//mabʏ] mana bu va b.;

3) aralash shevalarda so‘zlashuvchilar guruhida: [meŋa//məŋə] menga, [ninɔzn//bir chiroyli] yaxshi, tuzuk, [boʏgʏcha//bəxcha//tyyyŋn] ayollar narsa soladigan tugun, [sarmsɔq//sɔmsɔq] sarimsoqpiyoz va boshqa bir qancha shu kabi ko‘rinishlar bilan farqlanishini kuzatishimiz mumkin.

Shevalarining fonetik-fonologik tabiati so‘zlarda, grammatik shakl-larda jilolanadi. Muayyan sheva arealning boshqa shevalardan farqlaydigan lisoniy qirralari uning leksik qatlamida ko‘proq ko‘zga tashlanadi. Janubi-g‘arbiy Namangan shevalari so‘z – terminlari va ular anglatgan ma‘nolar turfa, rang-

---

⁶⁴ Бердиалиев А., Мадвалиев А., Раҳмонқулов А. Таниқли шевашунос // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. №, 5. – Б. 112.

barang. Lekin ularning barchasi hali mukammalroq to‘planib, o‘rganilgani yo‘q. Shuni nazarda tutib, JG‘N shevalari leksik qatlamini fonetik-fonologik strukturasidagi belgilarga ko‘ra, quydagi guruhlarga ajratish mumkin:

I. Faqat shevaga xos so‘z va terminlar*, qo‘shma so‘z va birikmalar.

1. Adabiy tilda uchramaydigan, faqat shevaga xos so‘z – terminlar:

[sh‘ydə] – qattiq tanali, masalan, makkajo‘xori, g‘o‘za, oq jo‘xori kabi o‘simliklar o‘rib olingandan so‘ng ildizi bilan er ustida qolgan poyasi.

Shevada [chəktmək] va [typchk] so‘zlari o‘zaro ma‘nodosh. [sh‘ydə] hech qachon yumshoqpoyali o‘simliklarga nisbatan qo‘llanmaydi. Biroq janubiy Qozog‘iston o‘zbek shevalarida [sh‘ydə] tikanli butoq ma‘nosida qo‘llanadi⁶⁵. [chəktmək] va [typchk] – yumshoq poyali o‘simliklar (sholi, arpa, bug‘doy, kurmak, ajiriy kabi) o‘rib olingandan so‘ng ildizi bilan er ustida qolgan poyasi. [sh‘ydə] [chəktmək] va [typchk] so‘zlaridan anglatgan ma‘nosiga ko‘ra farqlanib, ularga sinonim bo‘la olmaydi.

[chəktmək] shevada omonim so‘zdir: a) yaroqsiz holga kelgan supurgi; b) baliq tutish qarmog‘i ipiga (ilmog‘idan 3-5 sm yuqoriga) o‘rnatiladigan metall parchasi; [bəchk‘] ertapishar ekinlardan so‘ng bo‘shagan maydonlarga hayvonlar uchun ozuqa sifatida sepib o‘stirilib, kech kuzgacha o‘rib olinadigan ekin nomi; [ɣvʏz] – sigir yangi tug‘gandan keyin ikki, uch kungacha sog‘ib olinib to‘kib yuboriladigan sut. Bu so‘z O‘zbekistonning barcha dialektal arealida, hatto Qozog‘iston Respublikasining o‘zbek shevalarida ham mavjud: [ɣvʏz] (Gurlan, Yangibozor), [ovʏz] (Hozarasp), [ɣv‘z] (Qovchin va Turkiston qipchoq shevalari), [ɔg‘zlɔq] (Qashqadaryo), [og‘iz] (Toshkent⁶⁶) kabi; [vəssə] – imoratning uy to‘sinlari orasiga tashlanadigan taxta; [hɔvɔn] – sinchli uylarning ichki ustunlariga nisbatan diognal tarzda o‘rnatiladigan uzun yog‘och; [chərqɔɪ] – chinni va sopoldan ishlangan sayoz quyuq taomlar idishi; [dɔltɔ//to‘lto]– qaymoq qizdirilganda so‘ng hosil bo‘lgan saryog‘ quyqasi; [typkə] – ovloq joy, [jʏkʏm] – arazlashish; [ɔg‘‘l] – molxona, [chɣpɔɳ] – ko‘p, mo‘l; [qo‘g‘ɔ//qog‘a] (ko‘l va zovur ariqlarda o‘sadigan ko‘p yillik o‘simlik, janubi-g‘arbiy Namangan aholisi undan turli narsalarni bog‘ holatiga keltirish uchun bog‘lik sifatida foydalanadi. (Namangan shahar, CHortoq, Uychi kabi qarluq lahjalarida [lug‘//luq] deb nomlanadi); [sət‘l] – sirlangan, ikki tomonida ushlaydigan qulog‘i bor metall idish, (rus: kostryul); [so‘pltyryq] – yosh o‘g‘il bolalar do‘ppisining o‘rtasiga mayin yungli quyon yoki tulki terisidan bir parchasini tikib qo‘yish; [so‘pp] bosh

**Адабий тилда учрамайдиган, шева таркибида қўлланувчи айрим ижтимоий-маиший соҳаларга, чорвачилик, деҳқончилик, хунармандчиликка оид лексик бирликларни термин деб қўлладик.*

⁶⁵ Муҳаммаджонов Қ. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1981. – Б.177.

⁶⁶ Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Тошкент: Фан, 1990. –Б.12.

kiyim – shapkalarining tepa markaziga dumaloq holda o‘rnatiladigan momiq iplar yig‘indisi kabi.

2. Nomemasi adabiy tildagi so‘zlardan farq qilmasa-da, lekin shevada boshqa ma‘no anglatuvchi so‘zlar: [tr‘nkə] – metaldan ishlangan suyuq va quyuq ovqatlar uchun chuqur va sayoz idish turi; [chn] – chinni kosa; [o‘ra//o‘rə]– qishda sabzavot saqlovchi joy; [məllə] – paxta terish etagi, [quləq] – bir ariqdan ikkinchi bir ariqqa suv olinadigan joy; [sypə] – ariqdan suv olinadigan zinali joy; [vəh-vək] – omonim: hovliqma odam, hasharot turi.

II. Fonetik qonuniyatlar asosida yuzaga kelgan leksik birliklar.

1. Qo‘shma fe‘l yoki etakchi fe‘l+ko‘makchi fe‘l tipidagi fe‘l qo‘shilmalarining yagona urg‘u olib, sandhi (sandhi*) holatida bo‘g‘in yoki tovush tushishi natijasida bir so‘z holiga kelib qolishi: “y”lovchilarda: [əpchq]; “j”lovchilarda: [a:chɨq] olib chiq; “y”lovchilarda: [ɔbɔr]; “j”lovchi-larda: [əppər] olib bor; “y”lovchilarda: [əpket]; “j”lovchilarda: [əkt] olib ket; [‘chvər // ho‘pləvər] ichib yubor; [təshləvər // ɔtvər // ‘rg‘ɨt // ‘rg‘ɨtvər] tashlab yubor, otib yubor; [səvər] solib yubor; [ɔvər] olib yubor kabi.

2. Adabiy tildagi shakliga nisbatan kuchli fonetik o‘zgarishga uchragan so‘zlar: [y‘:nə] igna; [yovɨn] omonim: yog‘in, yopinmoq; [yɔvɨn-chəchn] yog‘in-sochin, yog‘ingarchilik; [mɛmɔxɔnɔ] mehmonxona; y”lovchilarda: [shɨnɔp]; “j”lov-chilarda: [shɨytp] shunday qilib; [ɔhlɔ] hatlamoq//sakrab o‘tmoq; [hshshə] shisha; [təvp] tabib; [o‘hlɔt] o‘tlatmoq; [qɔhnɔ] qatnamoq; [qahləmə] qatlama (qozonda yog‘ bilan yoki yog‘siz pishiriladigan non turi); [pɔlchɨ] folbin; [pɔqɔs//təlkə] faqat//ruscha: tolko kabi.

III. O‘ziga xos morfemik strukturaga ega bo‘lgan so‘zlar.

1. Janubi-g‘arbiy Namangan qipchoq shevalari uchungina xos bo‘lgan affikslarga ega lug‘aviy birliklar:

-(ɔ)vg‘ɨch//vg‘ɨch: affiksi shevada ikki xil funksiyada qo‘llanadi:

a) [kɨy+ɔvg‘ɨch] kuykanak//kuyinchak, [sɔl+ɔvg‘ɨch] kurakcha, biror narsa

soladigan idish, [bɨrɔ+vg‘ɨch] (murovat), [tyzɔ+vg‘ɨch] tuzovchi, tuzatuvchi – usta, [səvəv+g‘ch//səvəch‘p] savag‘ich kabi so‘zlarda so‘z yasovchi;

b) [bɔr+ɔvg‘ɨch] boradigan; [ɔl+ɔvg‘ɨch] oladigan, [‘shlɔ+vg‘ɨch] ishlaydigan kabi so‘zlarda lug‘aviy shakl hosil qiluvchi ko‘makchi morfema.

-mɔ//mə affiksi: a) [yɨr+mɔ//jɨr+mɔ] yoriq, [yərə+mə] yaroqli, [qɔt+yɨr+mɔ] qotirma – taom nomi, [sɔl+mɔ] ariqqa suv dimlash uchun qo‘yi-

* Бунда икки сўзнинг талаффузи жараёнида олдинги сўз ниҳоясидаги ундош кейинги (бошланувчи сўз) товушига мослашади ёки дастлабки сўзнинг охириги товуши (кейинги сўз унли билан бошланса) жаранглашади: **бөлакэдэм/бөлагэдэм** (ад.: бошқа (ўзга) одам) кabi.

ladigan to‘g‘oncha kabi so‘zlarda so‘z yasovchi; b) [snɔ+mɔ] sinalgan, [tyzə+mə] tuzatilgan, [ɔshɪq+mɔ] shoshilgan, sabrsiz kishi kabi so‘zlarda sifat-doshlarning lug‘aviy shaklini hosil qiluvchi ko‘makchi morfemadir.

-chə//nə affiksi: a) [bɔ:+nə//bɔg‘ɔnə] boya, hali, avvalroq kabi so‘zlarda so‘z yasovchi; b) [j‘ch+chə//əz+nə] picha, ozgina kabi so‘zlarda lug‘aviy shakl hosil qiluvchi ko‘makchi morfema vazifasida qo‘llangan.

2. Adabiy tilda mavjud o‘zak va so‘z yasovchi affikslarning shevada adabiy tildan farqli so‘z yasashi: [gəp+ch‘l] so‘zamol, so‘zga usta; “y”lov-chilarda: [bo‘y+lɔ]; “j”lovchilarda: [mɔy+lɔ] suvga tushishdan oldin suvni bo‘y bilan o‘lchash; [chɔrpɔy+lɪ] chorpahil – to‘lacha odam; [qo‘rmɔ+ch//qo‘g‘ɪrmɔ+ch//qo‘g‘ɪrmɔ+ch] mayda gurunchdan yoki bug‘doydan qovurib tayyorlanadigan taom: qovurmoq+ch; [qɪrmɔ+ch] qozonning tagida quyuc qovurmoq yopishib, o‘ta pishib ketgan qismi, qozon qirish orqali tozalanadi: qir-moq+ch; [‘l+ps] sekin harakatlanuvchi odam: ildam+emas kabi.

3. Komponentlari adabiy tilda bo‘lish, bo‘lmasligidan qat’iy nazar, adabiy tilda uchramaydigan shevagagina xos bo‘lgan qo‘shma so‘z va birikmalar: [dɔlɪ-gyl‘] tuzuk, yaxshi: [dɔlɪ-gyl‘gə qo‘yɪptɪ] ishni yaxshi qilibdi, bajaribdi, [chevər kəynəgmɔd’ dɔlɪ-gyl‘gə qo‘yɪp tkpt] chevar ko‘ylagimni yaxshi tikibdi; [qo‘lɔntɔyɔq] paypoq yoki paytavasiz oyoq kiyim kiyish; [qɔlɔɲr-qɔsɔɲɪr//qɔlɔɲ-qɔsɔɲɪ] begona, hech kimga yoqmaydigan odam; faqat ayollarga nisbatan: [tll-jog‘lɪ] gapga usta; [qo‘llɪ-ɔyɔhlɪ] erchil, chaqqon; [srɪmtɔ] hech nimasiz, hech vaqosiz, hech nimasi yo‘q odam: [srɪmtɔ bo‘p o‘tɪrɪppɔn] hech nimasiz (hech vaqosiz) o‘tiribman; [ɔzvɔlɔjɔhɔn] mo‘l, juda ko‘p; [dɪsəmbə//dɪsələmbə] ikki baravar ko‘p/me‘yordan oshiq (tojikcha: du bora): [chɔrqɪdɔ ɔsh dɪsəmbəyɔd//dɪsələmbəyɔd yevo ‘ldɪq] lagandagi osh juda ko‘p edi, eb bo‘ldik kabi.

Janubi-g‘arbiy Namangan shevalariga xos so‘zlarning leksik tabiati, semantik strukturasi turli omillarning ta’siri tufayli yuzaga kelganki, bunday so‘zlarning ayrimlari adabiy tilda yo‘q bo‘lib, ular shevalardagina uchraydi: sh‘yɔdə, chəktmək, tɪpçhk, bəçhk’, ɣvɣz, hɔvɔn, chɔrqɪ, tɪpkə, jɣkɣm, ɔg‘l, çɪpɔɲ, qo‘g‘ɔ//qog‘a, sət‘l, so‘plɪrɪq, so‘pp kabi.

Mazkur hudud shevalarini kuzatish natijasida: bir sheva areali hamisha ham doimiy bir kenglikni tashkil etmay, u bir necha tuman, qishloq va ovullarni, qamrab olishi, aralash shevalarning paydo bo‘lishi, ularning kengayishi hamda boshqa til va lahjalarga mansub aholining yangi maskan-larga ko‘chib kelib o‘rnashganda bir shevaning ikkinchi shevaga ta’sirida sintezlashish jarayoni sodir bo‘lishi aniqlandi.

JG‘N shevalari arealida ham aralash shevalarda so‘zlashuvchilar guru-hini Mingbuloq tumanining Jomashov shaharchasi, Damko‘l-Mazzang va Gulbog‘ qishloqlari aholisi tashkil etadi. Ular nutqida qarluq va qipchoq lahja unsurlari baravar qo‘llanadi: [meҗa//mәҗә] menga, [ninәzn] tuzk, bir chiroyli, [bo‘g‘cha // bәxcha // tyyn] narsa solingan ayollar tuguni, [sarmsәq // sәmsәq] sarimsoqpiyoz kabi. Bunga qarluq sheva vakillarining JG‘N hududida yangi ekin maydonlar barpo etib, ularni o‘zlashtirish maqsadida viloyatning turli joylaridan ko‘chib kelishi va o‘zaro aloqa-aralashuv munosabatlari ikki xil lahjada amalga oshganligi sabab bo‘lgan.

Bugunga kelib, dialekt areallari orasidagi farqlar davr taqazosi – fan-texnika, elektron axborot texnologiyalarining taraqqiyoti natijasida asta-sekin yo‘qolib bormoqda. JG‘N hududining ma‘lum sheva areallarida leksik jihatdan tubdan farq qiluvchi birliklar faqat shu kichik sheva arealiga tegishli aholining o‘z etnografiyasiga, urf-odatlarini, an‘analari doirasida rivojlanganligi sababli saqlanib kelmoqda.

Mazkur dialektal areal bog‘liq va konvergent izoglossalardan tashkil topgan. Bog‘liq izoglossalar bir genetik umumiylikka ega bo‘lganligi uchun qipchoq shevalarda o‘z o‘rniga ega holda rivojlandi, fonetik-fonologik o‘zgarishlari bilan qo‘llanmoqda. Ularda o‘zaro tarixiy-genetik qarindoshliklik til belgilari mavjud. Konvergent izoglossalar esa uzoq davrlar bir xududda yaqin aloqada bo‘lish natijasida areal umumiylikning vujudga kelishi asosida hosil bo‘lgan. Bunday izoglossalar qarindosh bo‘lmagan til oilalarining o‘zaro munosabati orqali paydo bo‘lgan.

Sheva arealida bog‘liq izoglossalar ko‘p, konvergent izoglossalar esa ayrim kichik hududlardagina ko‘zga tashlanadi (8-chizmaga qarang).

Bog‘liq izoglossalarning qiyosiy-genetik tahlilidan anglashiladiki, hududga avvalroq o‘rnashgan aholi, asosan, qipchoq lahjasida so‘zlashuvchilar bo‘lib, qolganlari keyin ko‘chib kelgan qarluq sheva vakillaridir.

Bir qator bog‘liq izoglossalar hududda “j”lovchi va “y”lovchi qipchoq shevalari qoraqalpoq urug‘larining ko‘chib kelib, Sirdaryoning sero‘t chap qirg‘og‘iga o‘rnashishi, o‘zbek urug‘lari bilan o‘zaro iqtisodiy, madaniy-maishiy aloqalari natijasida vujudga kelgan⁶⁷.

Konvergent izoglossalarning tipologik tahlilidan ma‘lum bo‘ladi-ki, Markaziy Farg‘ona cho‘llarini o‘zlashtirish uchun ishchi-dehqonlarning ommaviy safarbarligi, texnika ishlarini jonlantirish maqsadida rusiyzabon va forsiyazabon

---

⁶⁷ Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус: Каракалпакское государственное издательство, 1959. – С. 27.

aholining ko‘chirib kelinishi, yirik shaharlar va qishloqlardan qarluq lahjasi vakillarining oilaviy kelishlari, aholi vakillarining, ayniqsa, *mazzang* (forscha “mardi zan”. Mingbuloq tumani Damko‘l-Mazzang qishlog‘ida) elatini cho‘l hududiga ko‘chirilishi – tarqoq elatni bir joyga to‘planishi gibrizasiyani vujudga keltirdi. Bu jarayon janubi-g‘arbiy Namangan shevalarida dialektologik o‘ziga xoslik-larni yuzaga kelish sabablaridan biridir.

Darhaqiqat, bildiriladigan har qanday fikrning ashyoviy qobig‘ini akustik birliklar – tovushlar tashkil etadi. So‘z tarkibidagi tovush qobig‘i hududiy, hatto individual – shaxsiy farqlar bilan idrok etiladi. Bu hol ayrim hududiy tillarning o‘ziga xos jihatlarini ko‘rsatishga xizmat qiladi. Janubi-g‘arbiy Namangan dialektal areali o‘ziga xos va umumo‘zbek shevalari bilan o‘xshash quyidagi fonetik xususiyatlari bilan belgilanadi:

a) kontrast juft unlilarning mavjudligi va buning natijasida singarmonizmning saqlanishi, ya’ni ayrim turkiy tillariga xos bo‘lgan tovushlarning asos va affiksial morfemalarda uyg‘unlashishi: [pəxtə] paxta, [məntɨ] manti, [bəlɨq] baliq, [bərɨnnər] boringlar, [yennər] englar, [çhyqɨnnər] chiqinglar, [bərɨdɨg‘ən] boradigan kabi;

b) so‘z boshida kelgan o‘rta ko‘tarilish unlilarining diftonglashuvi: [ek‘n] ekin, [eekk‘ qo‘l] ikki qo‘li, [‘ena] ona, [‘ət] omonim: o‘t, o‘tmoq fe‘lidan tashqari, [‘ətɨn], [egb per//egvər] egib ber kabi. Taqqoslang: “y”lovchilarda: [ekk‘ qo‘l], “j”lovchilarda: [‘ek‘ qo‘l] tarzida kuzatiladi.

v) “j”lovchilarda ham “y”lovchilarda ham qisqa-cho‘ziq unlilar ma’no farqlamaydi. Bu qadimgi turkiy va eski o‘zbek tilining rudimenti – qol-dig‘i bo‘lib, ayrim so‘zlardagina fonematik holda uchraydi. Hozirda undosh tovushlarning tushib qolishi sababli cho‘ziqlik mavjud: [shə:r] shahar, [bə:r] bahor, [sɣ:] suv, [kely:d’] kelgandi, [bərɨ:d’// bərɨvd’] borgandi, [qə:] qol, [ke:] kel, [bo‘sə:] bo‘lsa kabi;

g) “j”lovchilarda so‘z boshida y undoshining dj ga o‘tishi: [djo‘l] yo‘l, [djɣr] yur, [djəŋə] yanga, [kəzɨŋd’ djɣm] ko‘zingni yum kabi;

d) “y”lovchilarda so‘z boshi, o‘rtasi va oxirida y undoshining orttirilishi (paydo bo‘lishi): [y‘p] ip, [y‘lən] ilon, [rəys] rais, [sərpəy] sarpo, [əwrəy] obro‘ kabi;

j) “j”lovchilarda so‘z boshida y va dj undoshining tushishi: [‘rɨ] yiring, [‘rk] yirik, [‘rkan] jirkan, [‘rtaki] jirtaki//jizzaki kabi.

z) barcha qipchoq shevalariga xos bo‘lmagan tovush almashinuvini kuzatish mumkin: y>g: [tɣymə] tugma, [tɣysə] tugsas; v>p: [səv] sop (ketmonning sopi); h>s: [ukəx’] ukasi, [bələhn’] bolasini; h>sh: [əhnəqə//əxnəqə// onoxnoqə] ana

shunaqa, [mɔhnɔqɔ//mɔhnɔqə//mɔnɔhnɔqɔ] mana shunaqa, *h>q*: [qəhtə] qayoqda, [o'hm'nən//o'hmən] o'q bilan, *h>t*: [syrd' o'hlot] sigirni o'tlat, [qɔhnɔyɔpt'] qatnayapti; o'zlashmalarda: [mɔhnə] mashina, [mɔhnəx'n'] mashinasini kabi.

Jarangsiz sirg'aluvchi til oldi *s*, *sh*, *t* va *q* undoshlarining jarangsiz sirg'aluvchi bo'g'iz undoshi *h* ga almashishi boshqa o'zbek shevalarda kuzatilmaydi. Bu hodisa faqat Mingbuloq tumani Gurtepa, O'zgarish, Mulkobod, Uzuntepa, O'rtaqishloq, SHo'rsuv, Baland Gurtepa, Qo'shqishloq, Beshbangi qishlog'i va boshqa qishloqlar shevalari "y" lovcilarigagina xosligi juda xarakterlidir: [ukəx', bɔlɔhn']; *ɔhnɔqɔ//əxnɔqə//onoxnoqo*, *mɔhnɔqɔ// mɔhnɔqə// mɔnɔhnɔqɔ*, *mɔhnə*, *mɔhnəx'n'*, *qəhtə*, *o'hm'nən//o'hmən*, *syrd' o'hlot*, *qɔhnɔyɔpt'*] kabi. "H" lashish mazkur shevaning o'ziga xos xususiyati bo'lib, boshqa shevalardan farqlab turadi;

Janubi-g'arbiy Namangan shevalari quyidagi o'ziga xos morfologik xususiyatlarga ham ega:

a) hozirgi-kelasi zamon sifatdoshining *-vg'ıch//ɔvg'ıch//uvg'ch* variantlari o'ta keng ko'lamda, sheva arealining barcha hududida qo'llanishi: [bɔrɔvg'ıch odam] boradigan odam, [kərəvg'chmən] ko'radiganman, [yʊvɔvg'ıchmən] yuvadiganman, [b'lvvg'ıchmən] bilib qo'yadigan odam kabi;

b) o'tgan zamon bo'lishsiz shakli tuslanganda shaxs-son qo'shimchalari bo'lishsizlikni ifodalovchi *yo'q* so'zidan keyin qo'shib qo'llanishi: [bɔrg'ɔn yəhmən//bɔrg'ɔn yəhsən] borganim yo'q//borganing yo'q, [qyɔg'ɔn yəhmən//qyɔg'ɔn yəhsən] qilganim yo'q//qilganing yo'q, [kərgən yəhmən//kərgən yəhsən] ko'rganim yo'q, ko'rganing yo'q, [ɔg'ɔn yəhmən//ɔg'ɔn yəhsən] olganim yo'q, olganing yo'q kabi. Mazkur morfologik holat – qo'shimchalarning so'zlarga almashtirib qo'shish hududning "j"lovchi sheva vakillari nutqida ham, "y"lovchi sheva vakillari nutqida ham uchrashi kuzatiladi.

v) *-da* yuklamasining fonetik varianti *-tə* ning mavjudligi hamda uning qipchoq lahjasiga mansub "y"lovchilar guruhi shevasida, asosan, fe'llarning barcha zamon shakllaridan keyin keng va o'ta faol qo'llanishi: [əytt'mtə] aytdim, [əytyvdmtə//əyty:dmtə] aytganman, [əytyəppəntə] aytyapman, [əytəməntə] aytmoqchiman kabi. Bu hodisa faqat Mingbuloq tumani Baland Gurtepa, Gurtepa, O'zgarish, O'rtaqishloq, Uzuntepa, Mulkobod, Do'msa, Qo'shqishloq qishloq shevalari "y" lovcilarigagina xosligi juda xarakterlidir. Bizningcha bu hodisa harakat jarayonlarini bajari-lishiga bo'lgan munosabatning so'zlovchi tomonidan alohida, qat'iy ishonch va kuchli ta'kid orqali ifodasi hisoblanadi.

Tahlillardan ko'rinadiki, janubi-g'arbiy Namangan shevalarida ko'plab o'rganish lozim bo'lgan lisoniy xususiyatlar mavjud. Bugungi kunda janubi-

g'arbiy Namangan dialektal arealda 439368 nafar aholi o'zining turli rang va jilosiga ega bo'lgan o'zbek tilining jonli tili – shevalarida o'zaro aloqa qilmoqdalar.

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Эргашев А.А. Андижон вилояти этнотопонимларининг ареаль-ономастик тадқиқи. Фил. фанл. номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 2012.–Б.3; Марқаев К.Ш.Ўзбек тили этнонимларининг лисоний тадқиқи. Фил. фанл. номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 2008.
2. Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX асрнинг бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005.
3. Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа (Историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). – Тошкент: Фан, 1974. – С. 109-114-116; Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX асрнинг бошлари). –Тошкент: Янги аср авлоди, 2005.
4. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015; Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001.
5. Донёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968. – Б.8-9.
6. Абдиев М. Худойберди Донёров // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. – № 4. – Б. 115.
7. Иногамов Ш.И. Этнический состав населения этнографическая Ферганской долины в границах Уз ССР. Автореф. дис. ...канд. истор. наук. – Ташкент, 1955.
8. Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус: Каракалпакское государственное издательство, 1959.
9. Гумилев. Л.Н. Қадимги турклар. – Тошкент: Фан, 2007.
10. Қошғарий М. Девону луғат-ит турк. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов). – Тошкент, 1960-1963. – Б. 486.
11. Баскаков Н.А. Ареалы и маргинальные зоны в развит тюркских языков // Народы и языки Сибири: ареальные исследования. – М., 1978.
12. Ширалиев М. М. Азэрбајчан диалектологіјасынің асаслари. – Баку, 1981.
13. Гаджиева Н.З. Проблемы тюрской ареальной лингвистики среднеазиатский ареаль. – М.: Наука, 1975; Принципы ареального описания

языков // Принципы описания языков мира. – М., 1976; Тюркоязычные ареалы Кавказа. – М., 1979; Проблемы ареальной лингвистики // Вопросы языкознания. – 1984, – №2. – С.47-60.

14. Севортян Э.В. Ассимиляция и диссимиляция согласных в южных тюркских языках, Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I. Фонетика. – М., 1955.

15. Шоабдурахмонов Ш. Қўқон шевазининг баъзи бир фонетик хусусиятлари // Ўзбек диалектологияси материаллари. – Тошкент: Фан, 1957; Тошкент шевазининг фонетик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – 1960. – № 6. – Б. 45-55; Ўзбек адабий тили ва халқ шевалари. – Тошкент: Фан, 1962; Етакчи ўзбек шаҳар шеваларининг классификацияси масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1965, – №1. – Б.33-38. Ўзбек тилининг диалектологик атласи // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1969, – №3. – Б. 33-38.

16. Шерматов А. Қарши шевазининг баъзи фонетик хусусиятлари // Ученые записки ТГПИ. Вып. XII. – Ташкент, 1959; Каршинский говор узбекского языка. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Ташкент, 1960; Из опыта картографирования узбекских говоров Низовья Кашкадарьи // VII региональная конференция по диалектологии языков. – Алма-Ата, 1973; Диалектное членение узбекского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. – Уфа, 1985; Узбекские народные говоры Кашкадарьинской области. – Ташкент, 1978; Лингвистик география нима? – Тошкент, 1981; Шерматов А., Шаабдурахманов Ш. Атлас узбекских народных говоров // Тюркское языкознание: материалы III Всесоюзной конференции. – Ташкент, 1985.

17. Джураев А. Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: Фан, 1991.

18. Муҳаммаджонов Қ. Ареальное исследование узбекских говоров южного Казгастана. Автореф. дисс. ...докт. фил. наук. – Ташкент, 1988; Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари. Тошкент: Фан, 1981.

AMALIY MASHG‘ULOTLAR

1-AMALIY MASHG‘ULOT:

FANNING KELIB CHIQISH TARIXI HAQIDA MA'LUMOT TAYYORLASH

Reja:

1. Areal lingvistika – “Dialektologiya” fanining materiallaridan shakllangan alohida fan.
2. Bu fanning kelib chiqishiga oid omil va tamoyillar.
3. Mazkur fanning kelib chiqishining zarurligi hamda ahamiyati.

Tayanch tushunchalar: “Areal lingvistika”, “Dialektologiya”, Lingvistik geografiya” fanlari, fan materiallari, fan shakllanishi, fan shakllanishi omil va tamoyillari, fanning zarurligi, ahamiyati.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro‘yxati

1. Решетов V.V., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. - Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
2. Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
3. Enazarov T., Karimjonova V. va boshqalar. O'zbek dialektologiyasi. -Toshkent: Universitet, 2012.
4. Алиев А. Ю., Назаров К. Н. Ўзбек тилининг маҳаллий шевалари бўйича материал тўпловчилар учун методик қўлланма. – Тошкент: 1976.
5. Ареальные исследования в языкознании. - Л., 1983
6. Баскаков Н. А. Задачи составления тюркских ареальных исторических диалектологических атласов // Советская тюркология. 1982. Вып. 3. С. 3-9.
7. Бегалиев М.Д. Ўзбек тилининг Қорабулоқ шеваси лексикаси. – Тошкент: Иқтисод – Молия, 2007.
8. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Тошкент: 1991.
9. Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. – Тошкент: Фан, 1963.
10. Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2005.

2-AMALIY MASHG‘ULOT:

“AREAL LINGVISTIKA”NING TADQIQ QILISH USULLARINI TAVSIFLASH

Reja:

1. Areal lingvistikaning metodologik va metodik asoslari.
2. Bir til yoki o‘zaro qo‘shni shevalarga mansub lahjalardagi fonetik, leksik va grammatik hodisalari va ularning tadqiq usullari.
3. Ikki qo‘shni lahjalar va tillar orasidagi chegara va ularning kengayish xususiyatlarini aniqlash yo‘llari.
4. O‘zbek va qozoq, o‘zbek va turkman, o‘zbek va qirg‘iz, o‘zbek va tatar tillari orasidagi munosabatlar.
5. Asta-sekinlik bilan rivojlanuvchi til davomiyligi tamoyilini aniqlash va tahlil qilish.

Tayanch tushunchalar: areal, dialektologiya, lingvistik geografiya, areal tilshunoslik, areal-tipologik va areal-lingvistik metod, areal lingvistik konsepsiyalar, arealogik tamoyillar va lingvistik tadqiqot metodlari.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro‘yxati

1. Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX асрнинг бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005.
2. Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа (Историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). – Тошкент: Фан, 1974. – С. 109-114-116; Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX асрнинг бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005.
3. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015; Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001.
4. Донёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968. – Б.8-9.
5. Абдиев М. Худойберди Донёров // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. – № 4. – Б. 115.
6. Иногамов Ш.И. Этнический состав населения этнографическая Ферганской долины в границах Уз ССР. Автореф. дис. ...канд. истор. наук. – Ташкент, 1955.
7. Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус: Каракалпакское государственное издательство, 1959.
8. Гумилев. Л.Н. Қадимги турклар. – Тошкент: Фан, 2007.

9. Қошғарий М. Девону луғат-ит турк. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов). – Тошкент, 1960-1963. – Б. 486.

10. Баскаков Н.А. Ареалы и маргинальные зоны в развитии тюркских языков // Народы и языки Сибири: ареальные исследования. – М., 1978.

11. Ширалиев М. М. Азэрбајчан диалектологіјасының асаслари. – Баку, 1981.

12. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики среднеазиатский ареаль. – М.: Наука, 1975; Принципы ареального описания языков // Принципы описания языков мира. – М., 1976; Тюркоязычные ареалы Кавказа. – М., 1979; Проблемы ареальной лингвистики//Вопросы языкознания. –1984, –№2.–С.47-60.

3-AMALIY MASHG‘ULOT:

O‘ZBEK AREAL LINGVISTIKASINING SHAKLLANISHINI O‘RGANISH

Reja:

1. O‘zbek tili areal lingvistikasining shakllanishi.
2. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘at-it turk” asarida turkiy tillarning so‘z boyligi, taraqqiyoti va tarqalishko‘lamining ifodalanishi.
3. A. Navoiy va Z. M. Bobur asarlarida areal lingvistika.
4. Jahon, rus va XX-XXI asr o‘zbek olimlarining asarlarida areal lingvistika.

Tayanch tushunchalar: O‘zbek tili, areal lingvistika, Mahmud Koshg‘ariy, “Devonu lug‘at-it turk”, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘at-it turk” asari, turkiy tillarning so‘z boyligi; turkiy tillarning taraqqiyoti; turkiy tillarning tarqalish; turkiy tillarning tarqalish ko‘lami.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro‘yxati

1. Қошғарий М. Девону луғат-ит турк. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов). – Тошкент, 1960-1963. – Б. 486.
2. Баскаков Н.А. Ареалы и маргинальные зоны в развитии тюркских языков // Народы и языки Сибири: ареальные исследования. – М., 1978.
3. Ширалиев М. М. Азэрбајчан диалектологіјасының асаслари. – Баку, 1981.
4. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики среднеазиатский ареаль. – М.: Наука, 1975; Принципы ареального описания языков // Принципы описания языков мира. – М., 1976; Тюркоязычные

ареалы Кавказа. –М., 1979; Проблемы ареальной лингвистики//Вопросы языкознания. –1984, –№2.–С.47-60.

5. Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX асрнинг бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005.

6. Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа (Историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). – Тошкент: Фан, 1974. – С. 109-114-116; Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX асрнинг бошлари). –Тошкент: Янги аср авлоди, 2005.

7. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015; Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001.

8. Донёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968. – Б.8-9.

9. Абдиев М. Худойберди Донёров // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. – № 4. – Б. 115.

10. Иногамов Ш.И. Этнический состав населения этнографическая Ферганской долины в границах Уз ССР. Автореф. дис. ...канд. истор. наук. – Ташкент, 1955.

11. Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус: Каракалпакское государственное издательство, 1959.

12. Гумилев. Л.Н. Қадимги турклар. – Тошкент: Фан, 2007.

4-AMALIY MASHG‘ULOT

MAHMUD KOSHG‘ARIYNING “DEVONU LUG‘AT-IT TURK” ASARIDA TURKIY TILLAR TARAQQIYOTI VA TARQALISH KO‘LAMINING IFODALANISHINI TAVSIFLASH

Reja:

1. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘at-it turk” asari.
2. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘at-it turk” asarida turkiy tillar arqalish ko‘lamining ifodalanishini tavsiflash.
3. Ushbu asarning turkiyshunoslikdagi ahamiyati.

Tayanch tushunchalar: Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘at-it turk” asari, turkiy tillar taraqqiyoti, turkiy tillar ko‘lami, tasnif va tavsif, turkiyshunoslik.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Қошғарий М. Девону луғат-ит турк. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов). – Тошкент, 1960-1963. – Б. 486.
2. Баскаков Н.А. Ареалы и маргинальные зоны в развитии тюркских языков // Народы и языки Сибири: ареальные исследования. – М., 1978.
3. Ширалиев М. М. Азэрбајчан диалектологјасының асаслари. – Баку, 1981.
4. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики среднеазиатский ареаль. – М.: Наука, 1975; Принципы ареального описания языков // Принципы описания языков мира. – М., 1976; Тюркоязычные ареалы Кавказа. – М., 1979; Проблемы ареальной лингвистики // Вопросы языкознания. – 1984, – №2. – С.47-60.
5. Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX асрнинг бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005.
6. Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа (Историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). – Тошкент: Фан, 1974. – С. 109-114-116; Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX асрнинг бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005.
7. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015; Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001.
8. Донёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968. – Б.8-9.
9. Абдиев М. Худойберди Донёров // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. – № 4. – Б. 115.
10. Иногамов Ш.И. Этнический состав населения этнографическая Ферганской долины в границах Уз ССР. Автореф. дис. ...канд. истор. наук. – Ташкент, 1955.

SHEVA, LAHJA VA TIL TARAQQIYOTINING HUDUDIY KENGAYISHI. GEOGRAFIK CHEGARADOSH TILLARNI QIYOSIY O‘RGANISH.

Reja:

1. Sheva, lahja va til(lar) taraqqiyotining hududiy, ijtimoiy munosabatlar va ularning hududiy kengayishi.
2. Geografik chegaradosh sheva, lahja va tillar.
3. Areal lingvistikaning etnolingvistika, etnografiya, sotsiolingvistika va tipologiya bilan bog‘liqligi.

Tayanch tushunchalar: tillarning hududiy tarqalishini, hududiy yaqin tillar o‘zaro ta’sir doirasi; o‘tish zonalari, vibratsion zonalar, lingvistik noto‘g‘rilikning kelib chiqish sabablari, tarixiy, tasviriy, qiyosiy tadqiqotlar, to‘plangan ilmiy materiallarni hujjatlashtirish, xaritalashtirish metodikasi.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro‘yxati

1. Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981.
2. Жапаров Ш. Кыргыз диалектологиясы. – Фрунзе, 1982. 289 с.
3. Решетов V.V., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
4. Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
5. Enazarov T., Karimjonova V. va boshqalar. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.
6. Mirziyoyev Sh. M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2016. - 56 b.
7. Алиев А. Ю., Назаров К. Н. Ўзбек тилининг маҳаллий шевалари бўйича материал тўпловчилар учун методик қўлланма. – Тошкент: 1976.
8. Ареальные исследования в языкознании – Л., 1983
9. Баскаков Н.А. Задачи составления тюркских ареальных исторических диалектологических атласов // Советская тюркология. 1982. Вып. 3. С. 3-9.
10. Бегалиев М. Д. Ўзбек тилининг Қорабулоқ шеvasи лексикаси. – Тошкент: Иқтисод – Молия, 2007.
11. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Тошкент: 1991.
12. Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. – Тошкент: Фан, 1963.

11. Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2005.

12. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.

6-AMALIY MASHG‘ULOT:

ATLAS XARITALAR ASOSIDA MA’LUM SHEVA, LAHJA VA TILNING TARQALISH KO‘LAMINI O‘RGANISH

Reja:

1. Xaritalar asosida ma’lum sheva, lahja va tilning tarqalish ko‘lamini o‘rganish.

2. Til, uning shevalarining qo‘shni tillar bilan yaqinlik darajasi.

3. Areal lingvistik tadqiqotlarda xaritalashtirishda izoglassa, izofonema, izomorfema, izoleksema kabi terminlarning roli masalasi.

3. Hududiy jamoalarning dialektlari bilan bog‘ligining muhim muammolari.

Tayanch tushunchalar: Atlas, atlas xaritalar, sheva, lahja va tilning tarqalish ko‘lami, qo‘shni tillar bilan yaqinlik, dialektal atlas, ikki til ta’siri, izoglassa, izofonema, izomorfema, izoleksema.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro‘yxati

1. Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981.

2. Жапаров Ш. Кыргыз диалектологияси. – Фрунзе, 1982. 289 с.

3. Решетов V.V., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.

4. Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.

5. Enazarov T., Karimjonova V. va boshqalar. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.

6. Mirziyoyev Sh. M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2016. - 56 b.

7. Алиев А. Ю., Назаров К. Н. Ўзбек тилининг маҳаллий шевалари бўйича материал тўпловчилар учун методик қўлланма. – Тошкент: 1976.

8. Арёальные исследования в языкознании – Л., 1983

9. Баскаков Н.А. Задачи составления тюркских ареальных исторических диалектологических атласов // Советская тюркология. 1982. Вып. 3. С. 3-9.

10. Бегалиев М. Д. Ўзбек тилининг Қорабулоқ шеvasи лексикаси. – Тошкент: Иқтисод – Молия, 2007.
11. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Тошкент: 1991.
12. Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. – Тошкент: Фан, 1963.
11. Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2005.
12. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.

7-AMALIY MASHG‘ULOT:

BIR-BIRIGA GEOGRAFIK JIHATDAN YAQIN BO‘LGAN SHEVA, LAHJA VA TILLAR CHEGARASI, ULARNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARINI TADQIQ QILISH.

Reja:

1. Bir-biriga geografik jihatdan yaqin bo‘lgan sheva, lahja va tillar tushunchasi.
2. Bir-biriga geografik jihatdan yaqin bo‘lgan sheva, lahja va tillar chegarasi.
3. Bir-biriga geografik jihatdan yaqin bo‘lgan sheva, lahja va tillar chegarasini aniqlash tamoyillari.
4. Bir-biriga geografik jihatdan yaqin bo‘lgan sheva, lahja va tillar chegarasi, ularning o‘ziga xos xususiyatlarini tadqiq qilinishi.

Tayanch tushunchalar: Bir-biriga geografik jihatdan yaqin bo‘lgan sheva, lahja va tillar, til va sheva chegarasi, lahja va tillar chegarasini aniqlash tamoyillari, shevalarning o‘ziga xos xususiyatlari.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro‘yxati

1. Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981.
2. Жапаров Ш. Кыргыз диалектологиясы. – Фрунзе, 1982. 289 с.
3. Решетов V.V., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
4. Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
5. Enazarov T., Karimjonova V. va boshqalar. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.

6. Mirziyoyev Sh. M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2016. - 56 b.

7. Алиев А. Ю., Назаров К. Н. Ўзбек тилининг маҳаллий шевалари бўйича материал тўловчилар учун методик қўлланма. – Тошкент: 1976.

8. Арёальные исследования в языкознании – Л., 1983

9. Баскаков Н.А. Задачи составления тюркских арёальных исторических диалектологических атласов // Советская тюркология. 1982. Вып. 3. С. 3-9.

10. Бегалиев М. Д. Ўзбек тилининг Қорабулоқ шеваси лексикаси. – Тошкент: Иқтисод – Молия, 2007.

11. Джураев А.Б. Теоретические основы арёального исследования узбекоязычного массива. – Тошкент: 1991.

12. Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. – Тошкент: Фан, 1963.

11. Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2005.

12. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.

8-AMALIY MASHG‘ULOT:

O‘ZBEK TILI AREAL LINGVISTIKASINING XARITASINI TAYYORLASH

Reja

1. O‘zbek tili areal lingvistikasi xaritasi tushunchasi.
2. O‘zbek tili areal lingvistikasining xaritasini tayyorlash omili, usul va tamoyillari.
3. O‘zbek tilining boshqa turkiy tillar bilan areal lingvistik xaritasi.
4. O‘zbek tilining tojik va rus tillari bilan areal lingvistik xaritasini tayyorlash.

Tayanch tushunchalar: areal lingvistik xarita, o‘zbek tili areal lingvistik xaritasi, xarita tayyorlash omili, usul va tamoyillari, turkiy tillar areal lingvistik xaritasi, o‘zbek tilining tojik va rus tillari bilan areal lingvistik xaritasi.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro‘yxati

1. Джураев А.Б. Теоретические основы арёального исследования узбекоязычного массива. : 1991.
2. Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. – Тошкент: Фан, 1963.

3. Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевадар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2005.
4. Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. – Тошкент: Мухаррир, 2011.
5. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
6. Решетов В.В. Ўзбек диалектларини монографик ўрганиш // ЎТА. 1960. 1-сон.
7. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1962.
8. Решетов В.В. О диалектной основе узбекского литературного языка // Вопросы языкознания. - Москва, 1955.
9. Решетов В.В. Ўзбек шеваларининг классификацияси // ЎТА, 1966.
10. Шоабдурахмонов Ш.Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1962.
11. Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981.
12. Шоимова Н. Қашқадарё ўзбек қипчоқ шевалари лексикаси. – Қарши: Насаф, 2000.
13. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 1-қисм. – Тошкент: Фан, 1957.
14. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 2-қисм. – Тошкент: Фан, 1960.
15. Ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1966.; 1991.

9-AMALIY MASHG‘ULOT:

VIBRATSION (TEBRANISH) HUDUDIGA OID MATNLARNING FONETIK VA LEKSIK XUSUSIYATLARNI TAVSIFLASH

Reja:

1. Tillarning chegara hududlardagi shevalarga ta’siri ularning nutqdagi tebranish xususiyatlari bilan oydinlashib borishi.
2. Vibratsion (tebranish) hududiga oid matnlarning fonetik xususiyatlarni dialektal matnlar vositasida tavsiflash
3. Vibratsion (tebranish) hududiga oid matnlarning leksik xususiyatlarni dialektal matnlar vositasida tavsiflash

Tayanch tushunchalar: Tillar chegarasi, hududlardagi shevalarga ta’sir, nutqdagi tebranish xususiyatlari, vibratsion (tebranish), vibratsion (tebranish)

hududi,ga hududiga oid matnlarning fonetik xususiyatlarni dialektal matnlar vositasida tavsiflash, vibratsion (tebranish) leksik xususiyatlari, dialektal matn.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro‘yxati

1. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекского язычного массива. : 1991.
2. Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. – Тошкент: Фан, 1963.
3. Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2005.
4. Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. – Тошкент: Мухаррир, 2011.
5. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
6. Решетов В.В. Ўзбек диалектларини монографик ўрганиш // ЎТА. 1960. 1-сон.
7. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1962.
8. Решетов В.В. О диалектной основе узбекского литературного языка // Вопросы языкознания. - Москва, 1955.
9. Решетов В.В. Ўзбек шеваларининг классификацияси // ЎТА, 1966.
10. Шоабдурахмонов Ш.Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1962.
11. Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981.
12. Шоимова Н. Қашқадарё ўзбек кипчоқ шевалари лексикаси. – Қарши: Насаф, 2000.
13. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 1-қисм. – Тошкент: Фан, 1957.
14. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 2-қисм. – Тошкент: Фан, 1960.
15. Ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1966.; 1991.

10-AMALIY MASHG‘ULOT:

VIBRATSION (TEBRANISH) HUDUDIGA OID MATNLARNING MORFOLOGIK VA SINTAKTIK XUSUSIYATLARINI TAVSIFLASH.

Reja

1. Tillarning chegara hududlardagi shevalarga ta’siri ularning nutqdagi tebranish xususiyatlari bilan oydinlashib borishi.

2. Vibratsion (tebranish) hududiga oid matnlarning morfologik xususiyatlarni dialektal matnlar vositasida tavsiflash

3. Vibratsion (tebranish) hududiga oid matnlarning sintaktik xususiyatlarni dialektal matnlar vositasida tavsiflash

Tayanch tushunchalar: shevalar ta'siri, nutqdagi tebranish, Vibratsion (tebranish) hududiga oid matnlar, dialektal matnlar.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекского язычного массива. : 1991.

2. Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. – Тошкент: Фан, 1963.

3. Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2005.

4. Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. – Тошкент: Мухаррир, 2011.

5. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.

6. Решетов В.В. Ўзбек диалектларини монографик ўрганиш // ЎТА. 1960. 1-сон.

7. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1962.

8. Решетов В.В. О диалектной основе узбекского литературного языка // Вопросы языкознания. - Москва, 1955.

9. Решетов В.В. Ўзбек шеваларининг классификацияси // ЎТА, 1966.

10. Шоабдурахмонов Ш.Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1962.

11. Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981.

12. Шоимова Н. Қашқадарё ўзбек қипчоқ шевалари лексикаси. – Қарши: Насаф, 2000.